

Vikingetidens aristokratiske miljøer

Tekster fra et seminar i seed-money netværket
Vikingetid i Danmark

Saxo-instituttet - Københavns Universitet den 29. november 2013

Teksterne er redigeret af: Henriette Lyngstrøm og Lasse C. A. Sonne

Vikingetidens aristokratiske miljøer

Tekster udgivet i forbindelse med seminaret ”Vikingetidens aristokratiske miljøer” afholdt på Københavns Universitet den 29. november 2013

Udgiver: Seed-money netværket Vikingetid i Danmark, Saxo-instituttet på Københavns Universitet

Redaktion: Henriette Lyngstrøm (ansv.) og Lasse C. A. Sonne

Forsidens fotografi: Pia Brejnholt og Nationalmuseet

Tryk: Grafisk – Københavns Universitet

Salg: Publi©Kom, Københavns Universitet Amager

København 2014

ISBN: 978-87-89500-23-7

Bogen er finansieret af Saxo-instituttet, Københavns Universitet

Forord

I efteråret 2013 begyndte på Saxo-instituttet, Københavns Universitet, et netværk omkring studiet af vikingetiden. Formålet med netværket er, at ansatte og studerende ved instituttet på tværs af de enkelte fagdiscipliner kan mødes omkring udforskningen af vikingetiden. Netværket har afholdt månedlige møder for instituttets ansatte og studerende, men netværket arrangerede i tillæg et seminar med titlen *Vikingetidens aristokratiske miljøer*, der fandt sted den 29. november 2013. Seminaret var åbent for alle med interesse for vikingetiden og vi kunne her præsentere en række spændende foredrag med oplægsholdere, der har eller har haft tilknytning til Saxo-instituttet. Seminaret belyste nogle af de aktuelle idéer og problemstillinger ved studiet af de aristokratiske miljøer og vi fik præsenteret nogle af de nyeste arkæologiske udgravninger, der knytter an til disse miljøer i vikingetidens Danmark. Det er foredrag fra dette seminar, der publiceres her (dog er bidragene fra Henriette Lyngstrøm, Ole Thirup Kastholm og Annette Frølich kommet til i forhold til seminarets program).

Det skal her rettes en tak til institutleder Anders Holm Rasmussen for at have bevilliget finansiell støtte til netværkets aktiviteter, herunder denne publikation, samt til hele netværket og alle deltagere ved vores møder for at have bidraget til et spændende tværfagligt miljø omkring studiet af vikingetiden. Også stor tak til Pia Brejnholt og til Nationalmuseet for lån af fotografiet til publikationens forside.

Det har været et ønske fra redaktørerne, at antologien skulle udkomme så hurtigt som muligt efter seminaret – og vi har næsten overholdt vores egen tidsfrist! På denne måde har vi kunnet sikre, at nyhederne fra seminaret stadig er nyheder, når bogen forlader trykkeriet. Den hurtige publicering betyder dog, at bidragene ikke har undergået en fagfællebedømmelse, men alene har gennemgået en typografisk redigering.

God læselyst!

Indhold

Aristokratiets ideologi og livsformer

Anna Beck

Tofttegård - store og små forhold på Stevns

Elizabeth Rüssel Palm

Røg- og varmemeforhold i Lejrehallen.

Varmetabsberegning og røgsimulering på digitale rekonstruktioner

Charlotta Lindblom

Jelling – fund og kulturlandskab i det lokale område

Anne Hedeager Krag

Internationale dragtsymboler i aristokratiske miljøer

Politik og økonomi

Jens Christian Moesgaard

Kongen, magten og pengene

Rikke Malmros

Harald Blåtands skattevæsen?

René Laursen og Gitte Ingvardson

Skovsholm - en bornholmsk stormandsgård?

Netværk og forbindelser

Maria Panum Baastrup

At skille fårene fra bukkene – vikingetidens transkulturelle kompetencer og -netværk

John H. Lind

Tissø-Kiev-Konstantinopel: dansk netværk i øst?

Hemming Zaramella Hansen

Sig Syd – en port mod vest?

Maj Helqvist

To verdener – et skifte i vikingetidens magtideologi

Silke Eisenschmidt

Aristokrati i vikingetidens Sønderjylland. To sønderjyske regioner med forskelligt fundmateriale

Vikingetidens aristokratiske miljøer

Henriette Lyngstrøm

Aristokratiets værksteder? 900-tallets specialiserede smedning af stigmøbler

Ole Thirup Kastholm

Under sejlet. Vikingetidens skibe i langtidsperspektiv

Annette Frölich

Vikingerne ”nøgler” – er ikke altid nøgler..... og deres ”lystre” ikke altid til at fiske med

Aristokratiets ideologi og livsformer

Toftegård

– store og små forhold på Stevns

Anna S. Beck

I 1994 dukkede et uventet fund op af mulden ved gården Toftegård på det nordlige Stevns. En række sølvgenstande, våbendele og en enkelt guldgubbe skulle vise sig at være de første spor af et stormandskompleks fra yngre jernalder og vikingetid. Mellem 1995 og 2000 og igen i 2011 til 2013 blev dele af bebyggelsen udgravet. I 2014 er en bearbejdning og publicering igangsat i forbindelse med forskningsprojektet 'Førkristne kultpladser' på Nationalmuseet. Dette arbejde er dog kun lige begyndt, og den følgende præsentation kan derfor kun betragtes som foreløbig.

Toftegård

Med udgravningerne er afdækket omfattende spor af bebyggelse i form af huse, gruber, brønde, ildsteder og kulturlag samt et rigt fundmateriale (Tornbjerg 1998). De fleste bebyggelsesspor kan dateres til perioden mellem cirka år 700 og slutningen af 900-tallet. Med sine fine fund, velbyggede langhuse og store udbredelse ligner Toftegård mange andre stormandskomplekser. Et nærmere eftersyn viser dog, at bebyggelsen skiller sig ud ved, at bebyggelsen er anlagt i to adskilte dele. Denne struktur opretholdes i hele bebyggelsens levetid.

Bopladsens centrale del ligger på et afgrænset plateau på 8.800 m², hvor fem store langhuse er undersøgt. Alle langhusene var mellem 37 og 40 meter lange, velbyggede og havde et halrum (et rum, som er markant større end de øvrige). Langhusene repræsenterer tre til fem faser af beboelse. Det naturlige plateau, som langhusene er bygget på, har sandsynligvis været forhøjet kunstigt i forbindelse med byggeriet af ét eller flere af langhuse.

Omkring de store langhuse er et bælte af kogegruber (gruber med mange ildskørnede sten, store mængder trækul og rødbrændt undergrund, som tegn på, at der har været kraftig ild i gruberne). Måden, kogegruberne er placeret på i en distinkt række, afspejler sandsynligvis et hegn, men hvor

intet af det oprindelige hegn er bevaret. Kogegruberne og det sandsynlige hegn danner en fysisk adskillelse mellem plateauet med de store langhuse og den øvrige bebyggelse. Derved understreges den adskillelse, som plateauet i sig selv skaber.

I området omkring plateauet har bebyggelsen en helt anden karakter. Her er også fundet langhuse, nogle endda med halrum, men disse er langt spinklere bygget og mindre i størrelse (op til 28 meter lange). Disse langhuse ligger sammen med forskellige typer af mindre huse og kan opdeles i flere gårdsenheder. I bebyggelsen ligger også mange gruber, hvoraf en del er temmelig store og dybe. Blandt dem er enkelte brønde, men ellers er funktionen af gruberne endnu ukendt. Til gengæld er der ingen kogegruber i denne del af bebyggelsen. Udgravningerne viser, at denne del af bebyggelsen strækker sig over et areal på op imod 150.000 m².

Selvom der på nuværende tidspunkt endnu mangler en grundig udredning af faser i komplekset og disses datering, så er det tydeligt, at de to dele af bebyggelsen er samtidige. Alle husene hører til i den arkitektoniske tradition i vikingetiden. Ved husene findes der dog også lokale særtræk såsom midtsuler i den tagbærende konstruktion. Fig. 1. Særtrækket med midtsuler findes både i de store og i de almindelige langhuse, hvilket må tolkes som, at stormandsarkitekturen og den almindelige langhusarkitektur gensidigt påvirker hinanden og derfor må være samtidige.

Stram struktur

Fundene bekræfter den skarpe opdeling af bebyggelsen. Ved udgravningerne af området ved de store langhuse fremkom et stort fundmateriale. Fundene er af høj kvalitet og omfatter blandt andet fibler, perler, redskaber, skår af drikkeglas, våbendele, guldgubber, vægtlodder og sølvmonter.

Fundene repræsenterer både skandinaviske oldsagstyper og importerede genstande fra flere steder i Europa og fra Mellemøsten. På den måde afspejler fundene, at beboerne har indgået i et stort netværk (Baastrup 2012). Fundene i den øvrige bebyggelse adskiller sig markant fra disse. Her er der kun fundet få metalgenstande, og de mest almindelige fundkategorier er keramik og dyrekogler. Imellem fundene er desuden tekstilredskaber (tenvægte, vævevægte) og slagger fra jernudvinding. Fundene har en meget lokal karakter. Fundmængderne fra de to områder er også forskellige, da der er op imod fem gange så mange fund i området med de store langhuse, som fra bebyggelsen omkring.

Begge dele af bebyggelsen er afsøgt systematisk med detektor og soldet - både dele af muldlaget og fyld fra udvalgte anlæg. Forskellen i fund og fundmængde afspejler derfor ikke en forskel i udgravningsteknik, men en reel forskel og dermed, at der har foregået helt forskellige aktiviteter i

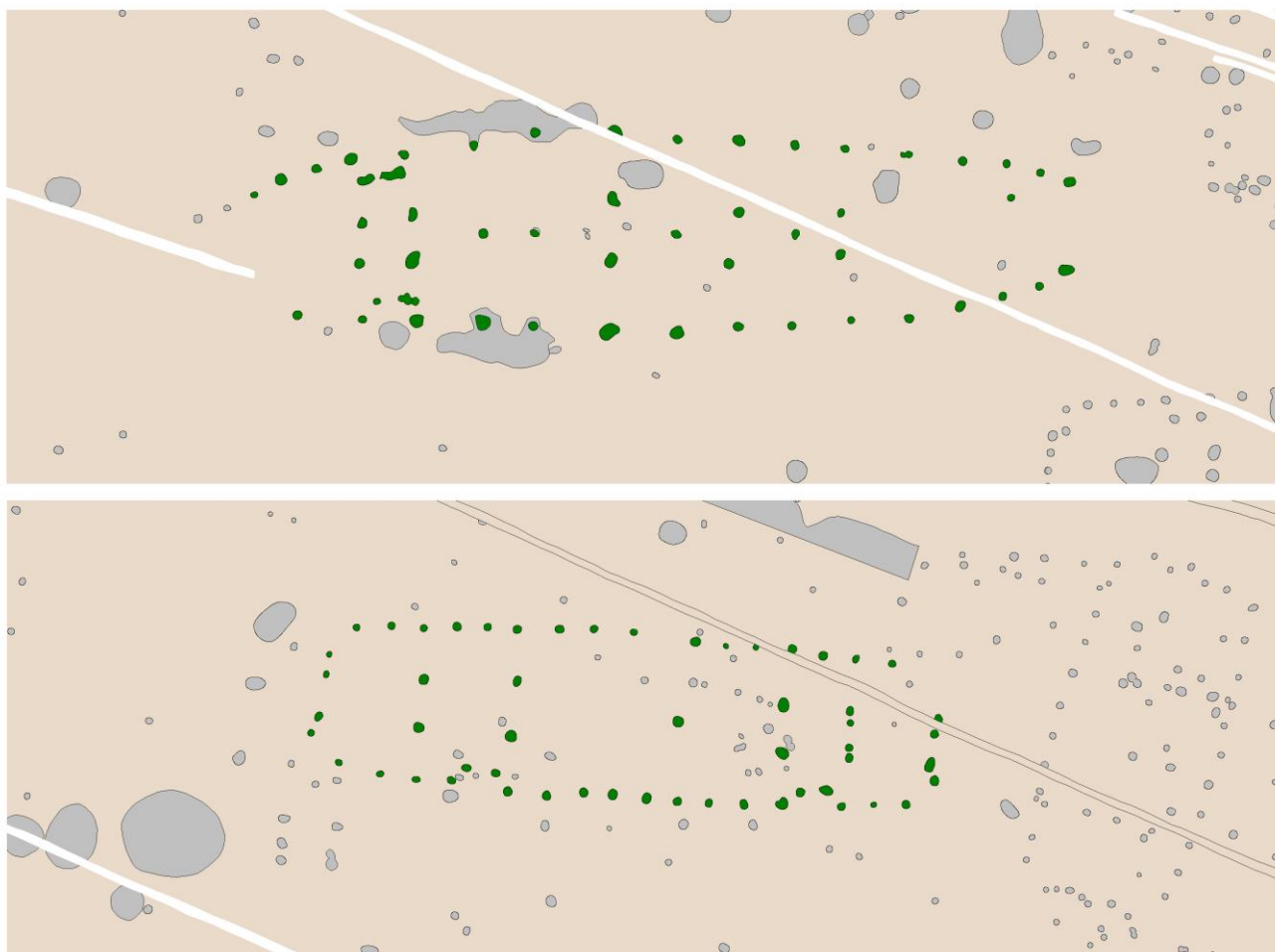

Fig. 1. Hus 3 fra stormandskomplekset og hus 29 fra gårdsbebyggelsen gengivet i samme skala. Læg mærke til, at der findes midtsuler i den tagbærende konstruktion på begge huse.

de to områder. Samlet set giver anlæg, bebyggelse og fund i den centrale del af komplekset indtryk af 'højstatus' aktiviteter, så som drikkelag (skår af drikkeglas), festmåltider (koge gruber brugt som stegegrube til kød) samt handel og udveksling (vægtlodder, klippede sølvmonter og sølvbarrer). I resten af bebyggelsen har der derimod foregået mere 'hverdagsagtige' og produktionsrelaterede aktiviteter, så som madlavning (keramik, knogler), dyrehold (udhuse) og håndværk (tekstilredskaber, jernudvinding).

Tolkningen af bebyggelsen og dens struktur er derfor på nuværende tidspunkt, at der er tale om et stormandskompleks placeret centralt på et højere liggende plateau omgivet af en almindelig gårdsbebyggelse. Man må forestille sig, at gårdsenhederne har hørt under stormandens styring og beskyttelse.

Perspektiver

Mange steder i landet findes både omfattende bebyggelsesspor fra vikingetiden og rige, fine og unikke genstande, som betyder, at betegnelsen 'stormand' ofte bruges. Det er dog alene størrelsen, mængden eller rigdommen i fundene, som er argumentet for anvendelsen af betegnelsen og ikke en større refleksion over det sociale mønster og de magtstrukturer, som betegnelsen egentlig er udtryk for. En stormand eksisterer kun, hvis der er nogle at bestemme over og som støtter ham. I det lys bør man, i langt højere grad end det tidligere har været tilfældet, studere stormandskomplekserne i lyset af den almindelige bebyggelse. På Toftegård har vi for første gang sporene fra både stormanden og de bønder, som har været knyttet hertil i en samtidig og sammenhængende bebyggelse. Ved at se de store forhold spejlet i de små, kan Toftegård vise sig at blive en vigtig nøgle til en bedre forståelse af vikingetidens aristokratiske miljøer og den sociale dynamik, som den er udtryk for.

Litteratur

- Baastrup, M. 2012. *Kommunikation, kulturmøde og kulturel identitet – tingenes rejse i Skandinaviens vikingetid*. Ph.d.-afhandling. Saxo-instituttet, Det humanistiske fakultet, Københavns Universitet.
- Tornbjerg, S.Å. 1998. Toftegård – en fundrig gård fra sen jernalder og vikingetid. I: Larsson, L. (red.), *Centrala platser – Centrala Frågor: samhällsstrukturen under järnåldern, en vänbok till Berta Stjernquist*. Acta Archaeologica Lundensia 28. 217-232.

Forfatter

Anna S. Beck er mag. art. i forhistorisk arkæologi fra Saxo-instituttet, Københavns Universitet og museumsinspektør ved Museum Sydøstdanmark. I samarbejde med Mads Dengsø Jessen, Nationalmuseet, står hun for bearbejdningen af Toftegård i forbindelse med forskningsprojektet Førkristne kultpladser.

Røg- og varmemeforhold i Lejrehallen

Varmetabsberegning og røgsimulering på digitale rekonstruktioner

Elizabeth Rüssel Palm

I marts 2013 blev jeg færdiguddannet kandidat i forhistorisk arkæologi. I mit speciale valgte jeg at kombinere mine kompetencer, idet jeg også har en uddannelse som teknisk designer med speciale i bygningskonstruktion. Som teknisk designer lærer man at tegne bygningstegninger i 2D og 3D til brug i byggeriet og at udføre varmetabsberegninger. Da jeg talrige gange har opholdt mig i et rekonstrueret vikingetidshus og undret mig over, at røgen ofte ledes meget dårligt ud af bygningen, valgte jeg i mit speciale at undersøge røg- og varmemeforholdene i vikingetidens huse. I specialet har jeg arbejdet med tre forskellige hustyper: grubehuset, byhuset og kongehallen, hvoraf nærværende artikel hovedsageligt kommer til at omhandle sidstnævnte.

Før man kan beregne en bygnings varmetab og simulere, hvordan varmen og røgen opfører sig, er det naturligvis nødvendigt at udarbejde en teoretisk rekonstruktion. De forskellige hustyper er rekonstrueret i 3D i tegneprogrammet AutoCAD, og beslutningsprocessen har til enhver tid været lige så detaljeret, som hvis man skulle opføre bygningen i virkeligheden. Hver hustype er rekonstrueret ud fra en specifik hustomt, der er udvalgt ud fra parametre som anvendelighed af plantegninger og mængden af publicerede informationer. I de tilfælde, hvor der ikke har kunnet udledes tilfredsstillende oplysninger fra den udvalgte hustomt, er der inddraget supplerende oplysninger fra andre hustomter og samtidige afbildninger, således at hver beslutning er foretaget på baggrund af det arkæologiske kildemateriale.

Den udvalgte hustomt for rekonstruktionen af en kongehal blev Lejrehallen. På lokaliteten er der udgravet flere bygninger af omtrent samme størrelse og form, og de benævnes henholdsvis hus III, hus IVab og hus IVc. Af disse har hus IVab den mest velbevarede og detaljefyldte grundplan, og det er derfor denne, der ligger til grund for rekonstruktionen.

Bygningen er 48,5 meter lang og 11,5 meter på det bredeste sted. Der er tale om et treskibet langhus med store stolpehuller på nærvæd en meter i diameter og med buede langvægge med udvendige støttestolper. Fig. 1. De indre, tagbærende stolpepar står jævnt fordelt ned igennem husets længde med undtagelse af en del af halområdet, hvor der mangler to stolpepar. Endvidere er der påvist flere skillevægge, der opdeler bygningen. Jeg vil ikke uddybe hver enkelt beslutning om vægtykkelser, taghældning og så videre i denne artikel, men i stedet beskrive de fremgangsmåder, jeg har anvendt ved varmetabsberegning og røgsimulering, da disse på ingen måde er almen arkæologisk praksis. Varmetabsberegning er en beregningsmetode, der anvendes i byggebranchen til at beregne en bygnings evne til at holde på varmen. Det er en moderne metode, der har til formål at sikre, at bygningen lever op til lovkrav til blandt andet isolering, men også for at fastslå, hvor kraftige radiatorer, der skal installeres i bygningen. Beregningen giver et resultat, der er målt i watt. I hverdagen kender vi watt fra aflæsningen af elmåleren, men som måleenhed er resultatet også interessant i forhold til oldtidshuse, da det kan omregnes til brændeforbrug. For moderne bygninger arbejder man med en ønsket indendørstemperatur på 20° C. Ligeledes sættes udetemperaturen almindeligvis til -12° C, da formålet med beregningen er at sikre sig, at bygningen kan varmes op under en særdeles kold, dansk vinter.

I denne situation er formålet noget anderledes. Det er ikke nødvendigt at opretholde en indetemperatur på 20° C i et oldtidshus, og den ønskede indetemperatur er derfor sænket til 12° C. Ligeledes er det sjældent, at udetemperaturen i Danmark falder til -12° C, og i sådan en situation må man også forvente, at der har været særligt koldt inde i oldtidshuset. For at danne et indtryk af en mere gennemsnitlig dansk vinterdag, er udetemperaturen sat til -2° C.

Før man kan beregne en bygnings samlede varmetab, er det nødvendigt at regne på de enkelte bygningsdele såsom ydervæg, vinduer/døre, tag og gulv. For hver bygningsdel beregner man *transmissionskoefficienten* - også kaldet U-værdien. Denne U-værdi er et udtryk for, hvor mange watt, der forsvinder ud gennem 1 m² af konstruktionen, når der er 1° C forskel på inde- og udetemperatur. Jo lavere U-værdi, jo bedre isoleringsevne.

U-værdien beregnes ud fra formelen: $U = 1 / \sum R$. For at kunne beregne U, er det altså nødvendigt først at beregne R. R kaldes *isolansen* og betegner, hvor stor modstand varmen møder på sin vej ud gennem konstruktionen. Isolansen for rockwool er derfor meget højere end isolansen for glas. Isolansen beregnes ud fra formlen $R = d / \lambda$, hvor d er materialets tykkelse målt i meter, og λ er materialets *varmeledningsevne*. Varmeledningsevnen for typiske byggematerialer er almindelig kendt og kan findes ved tabelopslag i Dansk Standards vejledning og regler for beregning af

Fig. 1. 3D-rekonstruktion af Løjrehallen

varmetab. For eksempel er varmeledningsevnen for egetræ $0,18 \text{ W/mC}$. Hvis vi forestiller os en bræddevæg bestående af egetræsbredder med en tykkelse på 5 cm , så kan vi beregne isolansen (R) til at være: $0,05 \text{ m} / 0,18 \text{ W/mC} = 0,28 \text{ m}^2\text{C/W}$. Dette kan så indsættes i formlen for U -værdien, og derved fås en U -værdi på $3,57 \text{ W/m}^2\text{C}$. Det betyder, at 1 m^2 væg bestående af 5 cm egetræsplanker vil tabe $3,57 \text{ W}$, hvis der er 1 grads forskel på inde- og udetemperaturen.

Hvis vi forestiller os et lille hus på 4×4 meter (og 2 meter høje vægge), så vil der være 32 m^2 væg. Og hvis indetemperaturen er 12° C og udetemperaturen -2° C , så er der 14° C forskel. Dermed vil væggen alene stå for et varmetab på: $3,57 \text{ W/m}^2\text{C} \times 32 \text{ m}^2 \times 14^\circ \text{ C} = 1599 \text{ W}$.

Ovenstående eksempel er meget simplificeret. Lignende beregninger må udføres for hver enkelt bygningsdel, der udgør en barriere mellem inden- og udendørstemperaturen. Konstruktioner består ofte af flere forskellige materialer, hvor varmeledningsevne og dimensioner må fastslås for hvert enkelt materiale. Det gælder for eksempel en lerklinet væg, der består af både det stabiliserende fletværk og lerkliningsmaterialet. Endvidere skal man tage højde for andre faktorer: varme bevæger sig hurtigere opad gennem taget end nedad gennem gulvet. Og når alle materialer og retninger er

inkluderet i beregningen, må man til sidst korrigere for det såkaldte *ventilationstab*, som stiger med bygningens størrelse.

Varmetabsberegningen har dog én stor mangel, når det gælder oldtidshuse: Der findes ingen måde at korrigere for, at bygningen har et stort, åbent hul i tag eller gavle i form af lyren. Dette bliver der heldigvis rettet op på i røgsimuleringerne, der er udført i brandsimuleringsprogrammet PyroSIM. Programmet tager udgangspunkt i en allerede tegnet 3D-model, og her er lyrehullet intet problem. PyroSIM er udviklet til at simulere en brands udvikling. Det anvendes typisk til at undersøge, om evakueringsplanen for en kontorbygning virker, hvis der opstod brand i printerrummet eller i kantinens frituregryde.

Man indlæser sin 3D-model i programmet og definerer, hvor branden skal begynde og hvor kraftig den skal være. Brandens styrke angives i watt, og her har jeg taget udgangspunkt i resultatet fra varmetabsberegningen. Simuleringer i 3D har den store fordel, at det er forholdsvis let at foretage ændringer i konstruktionen, hvis man observerer, at noget ikke fungerer som forventet. Her står 3D i stor kontrast til en fysisk rekonstruktion, hvor det ofte vil koste mange penge at foretage efterfølgende ændringer.

PyroSIM viser sine resultater i 2D-snit, som man selv skal placere og definere, inden simuleringen begynder. Typisk har jeg placeret et centralt længdesnit og flere tværsnit alt efter hustypen. I Lejrehallen er der placeret et tværsnit i hvert rum, samt flere i det store, åbne halområde. Fig. 2. Varmetabsberegningen for Lejrehallens konstruktioner angiver et varmetab på 23,5 kW. Men bygningens volumen udgør hele 46.637 m³, og når der korrigeres for dette i ventilationstabet, så stiger det samlede varmetab til 134,5 kW. Bygningens enorme volumen er altså ansvarlig for 83 % af varmetabet, og det beregnede brændeforbrug løber op i 25,5 kg pr. time.

Men som nævnt tager beregningen ikke hensyn til lyrer i tag eller gavle, og ved den første røgsimulering stod det (som forventeligt) klart, at lyren medfører et yderligere, meget stort, varmetab. Ved røgsimuleringerne blev bålet's intensitet som udgangspunkt sat til 134,5 kW, hvilket kun opvarmede hallen til 6° C øverst oppe under taget. Fig. 3.

Af denne grund blev der udført en række simuleringer, hvor konstruktionen blev ændret lidt hver gang for at forsøge at opnå en bedre opvarmning. Ændringerne i konstruktionen var forskellige placeringer af lyren, henholdsvis valmtag og tag med lige gavle, og opdeling af hallen i to etager eller med indervægge i stueplan eller ført helt op til tag. Ingen af disse variationer medførte en tilfredsstillende opvarmning, og derfor blev bålet's styrke øget til det firedobbelte. En firedobling

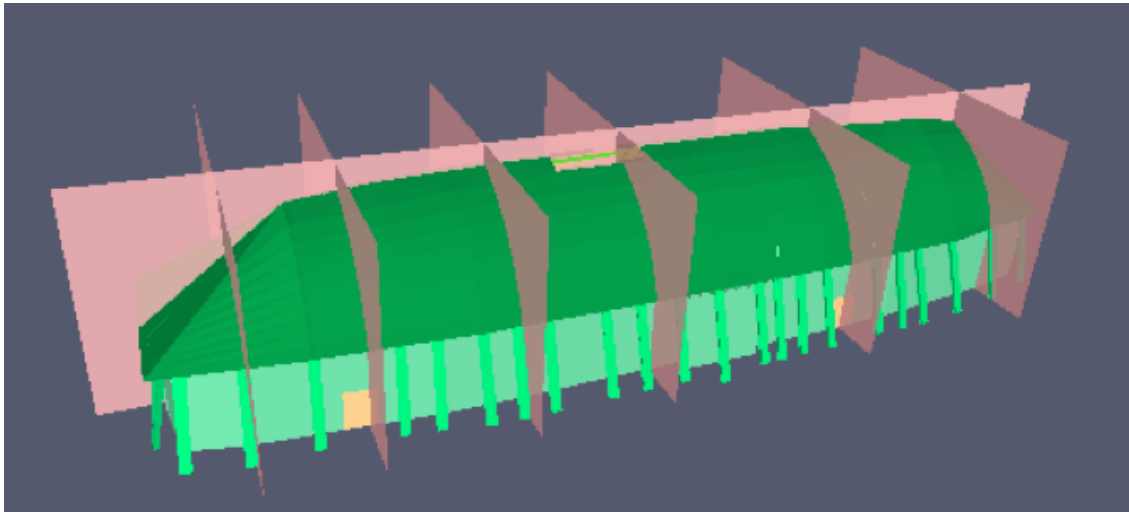

Fig. 2. Placering af temperaturmålende tværsnit på 3D-modellen i PyroSIM

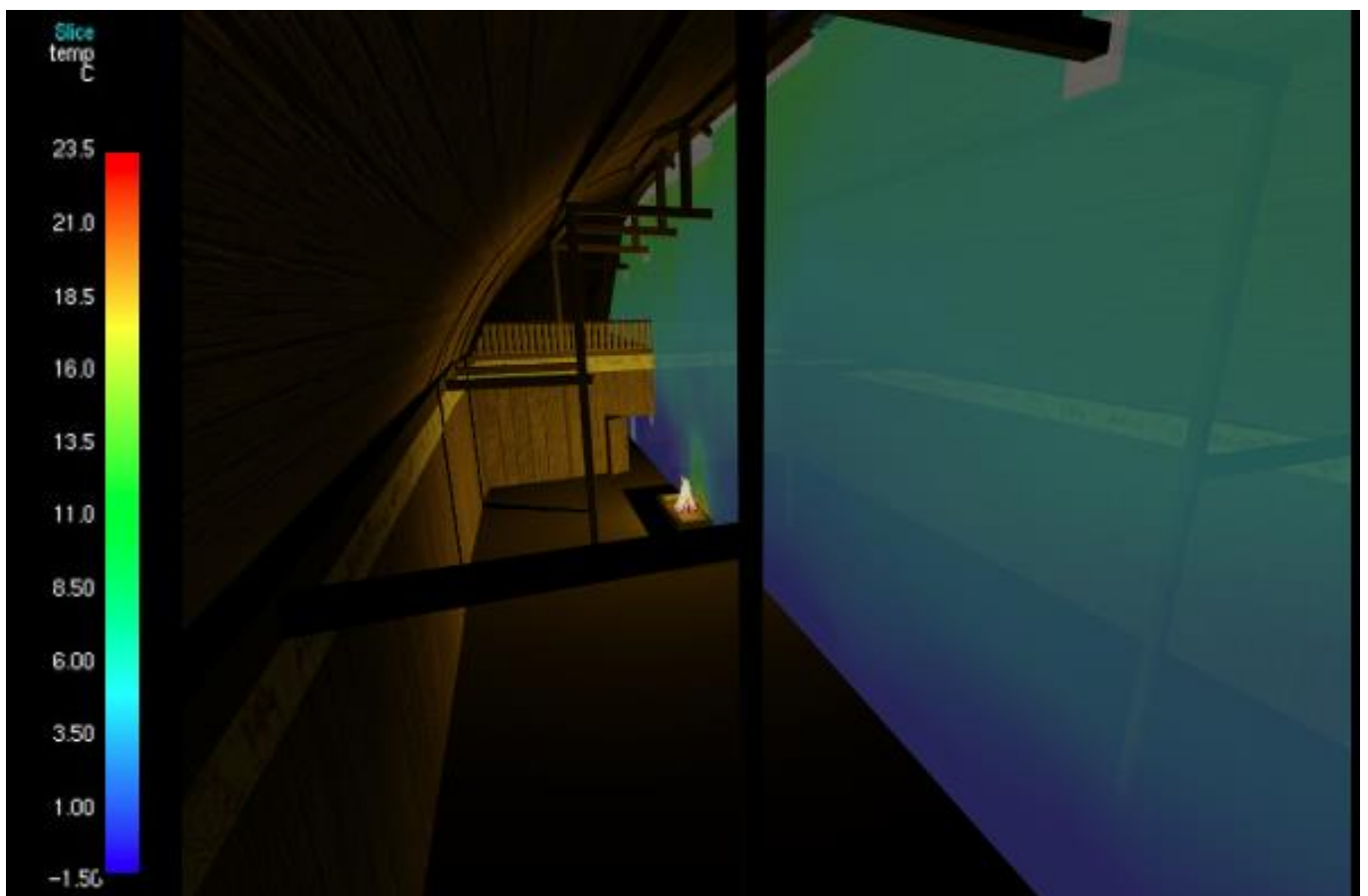

Fig. 3. Temperaturfordelingen ved 134 kW vist på længdesnit i hallens indre

havde i simuleringerne for byhuset vist sig at være tilstrækkeligt til at korrigere for lyren i taget, men i den store hal var det ikke nok. Firedoblingen giver en bålintensitet på 537,96 kW, hvilket svarer til et kontinuerligt brændeforbrug på 102 kg pr. time.

Både varmetabsberegninger og røgsimuleringer viser tydeligt, at Lejrehallens opvarmningsmæssige problem er størrelsen. Hallen fungerer bedst med taglyrer, idet gavllyrer medfører et større varmetab, fordi de skal være store for at kompensere for afstanden ind til ildstedet. Hertil kommer, at røgen stiger op og udfylder tagets krumning. Ved gavllyrer begynder røgudledningen derfor først, når røgen kan nå ned til lyrens overkant.

Ifølge både varmetabsberegninger og røgsimuleringer står det klart, at Lejrehallen ikke kan opvarmes til den ønskede temperatur med et rimeligt brændeforbrug. Det største spørgsmål omkring Lejrehallen har været, hvorvidt den har haft to etager. Det kan den teknisk set godt, men hvorvidt det er sandsynligt, afhænger i høj grad af, hvordan man tolker bygningens anvendelse.

Uanset ændringer viste alle simuleringer, at det højest er muligt at opvarme hallens øverste del. En ekstra etage vil dermed give mulighed for at bo i den opvarmede overdel af hallen, hvorimod stueplanet vil forblive uopvarmet.

Brændeforbruget til at opvarme hallen med er meget stort. 25,5 kg pr. time svarer til ikke mindre end 306 kg brænde om dagen. Og det er kun for at opvarme hallen til 6 - 7° C, så hvis vi skal op i nærheden af de ønskede 12° C, vil det kræve endnu mere. Til en hel vinter er det meget store mængder af træ, der skal fældes, kløves, tørres og opbevares. Og har man anvendt andre typer brændsel, er der ligeledes en arbejdskrævende forberedelse. For eksempel skal også tørv skæres, stakkes, tørres og transporteres. Hvis vi nøjes med opvarmningen til de ca. 6° C i overetagen, så er der tale om et forbrug på 55 ton brænde på et halvt år. Hertil kommer så det brænde, der bruges i løbet af sommerhalvåret til madlavning med mere.

Som det ses, er vinteropvarmning af Lejrehallen ikke kun et spørgsmål om, hvorvidt det kan lade sig gøre at opnå den ønskede temperatur, men også et logistisk problem. En sidste faktor er også, hvor stor indflydelse et sådant brændeforbrug har på landskabet. Træforbruget til opførelsen af hallen blegner i denne sammenhæng. Hvad enten den har været opvarmet eller ej, så har Lejrehallen været et imponerende bygningsværk, og måske var opvarmningen en ekstra demonstration af magt? Vi må imidlertid også inddrage den mulighed, at Lejrehallen i al sin storhed måske kun har været anvendt om sommeren, og at der derfor aldrig har været et behov for opvarmning. Måske har hallen ligefrem været tiltænkt en rituel anvendelse og har derfor ikke været beboet i egentlig forstand.

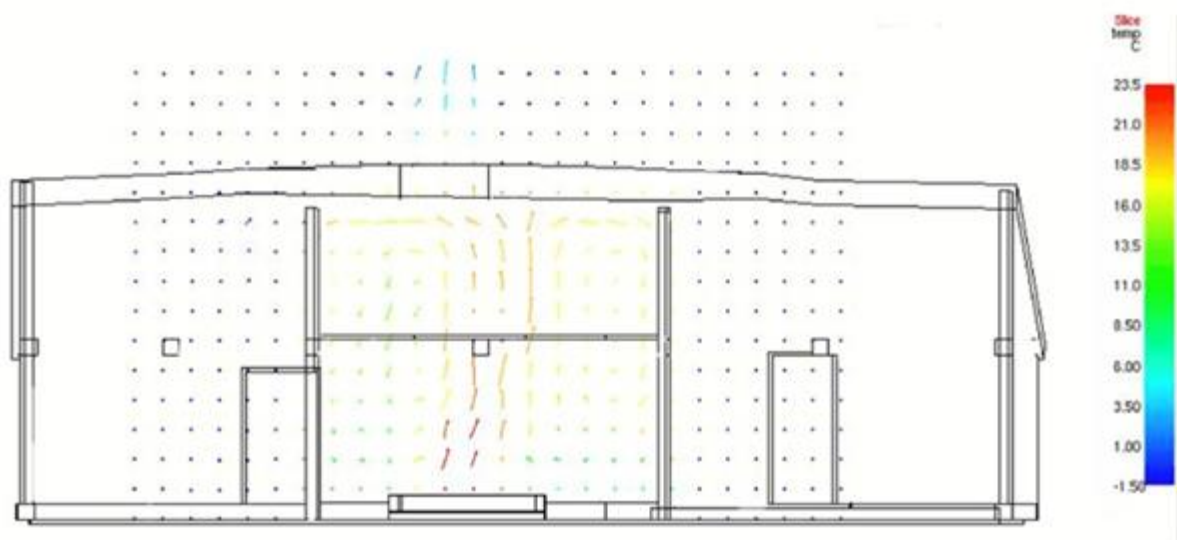

Fig. 4. Temperatursnit af Hedebyhuset med pile, der viser varmets bevægelsesretning

Kunne det tænkes, at hallens funktion udelukkende har været et samlingssted for mange mennesker? At opvarmning slet ikke var en prioritet? Et ildsted kan også anvendes til madlavning, og en uopvarmet hal giver også ly for regn og blæst.

Da der ikke på nuværende tidspunkt i Danmark er bygget en rekonstruktion af en vikingetidshal på størrelse med Lejrehallen, har det ikke været muligt at afprøve simuleringresultaterne i praksis. Imidlertid har jeg som tidligere nævnt også arbejdet med to andre hustyper, byhuset og grubehuset. Resultaterne for disse to huse stemmer godt overens med resultaterne fra beboelsesforsøg, og især med byhuset har jeg haft mulighed for at sammenligne mine simuleringer med virkeligheden. Byhuset er rekonstrueret på baggrund af en særdeles velbevaret hustomt fra Hedeby, som også har dannet grundlaget for det rekonstruerede byhus ved Moesgård Museum. Her har Jannie Christensen udført beboelsesforsøg, hvor hun har registreret brændeforbrug og temperaturer, som hun har stillet til min rådighed. For at give det bedst mulige sammenligningsgrundlag blev 3D-modellen tilpasset, så den svarede til opmålingerne af byhuset ved Moesgård og til de forhold, der var gældende under beboelsesforsøget, blandt andet opvarmede man kun husets midterste rum. Bålens intensitet blev indstillet til at svare til det gennemsnitlige brændeforbrug, som blev registreret ved forsøget. Resultaterne af simuleringen er særligt interessante, fordi de forankrer simuleringerne i virkeligheden. Temperaturen steg i huset til mellem 14 og 17° C og både varme- og røgfordeling stemmer godt overens med registreringerne. Fig. 4.

Jeg har i det ovenstående hovedsageligt beskrevet opvarmningen af bygningerne og kun nævnt røgforholdene ganske kort. Det skyldes, at PyroSIMs røg ikke uden videre kan sidestilles med virkelig røg, men bedre egner sig til at sammenligne de forskellige simuleringer og udlede, hvorvidt en konstruktionsændring resulterer i mere eller mindre røg.

Der er mange faktorer, der spiller ind på dannelsen af virkelig røg. Træets fugtighed og type, optændingsmetode og vindforhold er nogle af dem. I en 3D-model blæser der som udgangspunkt ingen vind. Det er muligt at definere vind i PyroSIM, men jeg måtte opgive, da det betød, at beregningstiden for en enkelt simulering steg fra ca. 9 timer til over 500 timer.

Sammenlignet med mange af de andre simuleringer virkede røgmængden i simuleringen for byhuset meget stor. Røgen er meget mørk og tæt sammenlignet med simuleringerne for Lejrehallen.

Alligevel oplevedes det ikke, at huset var direkte ubeboeligt på grund af røg, men nærmere, at man hurtigt lærte, hvor det var bedst at sidde. Det er derfor muligt, at røgmængden i Lejrehallen slet ikke ophobes i en sådan grad, at det er generende. Men sikkert er det, at hvor der er varme, er der i nogen grad røg.

I de almindelige simuleringer for byhuset blev omtrent 2/3 af huset forsøgt opvarmet, mens de resterende rum var adskilt fra resten af en skillevæg. Ved en bålintensitet på 23,872 kW nåede temperaturen op på 10 - 12° C, og med opsætning af lofter over jordbænkene nåede temperaturen her lokalt endda op på 15° C.

23,872 kW svarer til et brændeforbrug på 4,5 kg pr. time, hvilket stemmer godt overens med det brændeforbrug, der er registreret ved forskellige beboelsesforsøg udført i vikinge- og jernalderhuse gennem tiderne.

Byhuset lå i Hedeby, som er anslået til at have bestået af omtrent 250 huse. Hvis vi forestiller os, at hvert af disse huse havde et tilsvarende brændeforbrug, så bliver det til 13,5 ton brænde pr. dag - hvis man altså ikke fyrede om natten.

Hvis alle fra en sådan by skulle hente deres brænde i skoven, så ville skovrydningen omkring byen være enorm. Ligesom med Lejrehallen må brænde også for Hedeby have udgjort et stort logistisk problem. Man må forestille sig, at de store mængder brænde har måttet importeres til byen, for der er tale om en størrelsesorden, hvor der må være ankommet omkring en skibsladning pr. dag. Og hvad enten man anvender brænde, tørv eller for eksempel dyremøg, så er der også det forberedende arbejde, og vi må forestille os en større brændeindustri med produktion og handel af denne meget nødvendige, men ofte oversete vare.

Resultaterne er lovende, men den arkæologiske anvendelse af metoden er rå og langt fra færdigpoleret. Ikke desto mindre har det været muligt at nå frem til konklusioner omkring bygningernes brændeforbrug, og når man sammenligner med de erfaringer, der er gjort ved beboelsesforsøg, så lader det til, at simuleringerne stemmer godt overens med virkeligheden. Samtidig danner resultaterne grobund for nye overvejelservinkler omkring oldtidens bygninger, heriblandt materialevalg, opførelse, anvendelse, indretning og brændeforbrug.

Litteratur

- Palm, E.R. 2013. *Røg- og varmekorhold i vikingetidens huse. Varmetabsberegning og røgsimulering på tre vikingetidshuse i digital rekonstruktion.*
Specialet kan læses online i fuld længde på <https://ku-dk.academia.edu/ElizabethPalm>

Forfatter

Elizabeth Rüssel Palm er teknisk designer og cand. mag. forhistorisk arkæologi fra Saxo-instituttet, Københavns Universitet i 2013. Hendes speciale ligger til grund for denne artikel.

Jelling

- fund og kulturlandskab i det lokale område

Charlotta Lindblom

At Jelling indtager en særlig rolle i vikingetidens aristokratiske landskab, er der ingen tvivl om, og i de seneste år har der været fornyet fokus på Jellingmonumenterne, idet VejleMuseerne i 2006-2007 ved en arkæologisk forundersøgelse opdagede en palisade af imponerende dimensioner omkransende monumentområdet (Andersen og Christensen 2008; Andersen 2009). Fortsatte undersøgelser fra 2009-2013 er blevet udført indenfor rammerne af Nationalmuseets Jelling-projekt, som er et samarbejde mellem VejleMuseerne, Aarhus Universitet og Nationalmuseet (Holst et al. 2013). Fokus har selvsagt ligget på selve monumentområdet samt lidt udenfor Jelling, dog fortrinsvis i Jelling sogn.

Men i diskussionen omkring Jellings særlige status er det af stor betydning at inddrage et større geografisk område i en analyse for om muligt at fastslå, hvorvidt Jelling har haft en afsmittende effekt i den nærliggende region. Som et led i Jelling-projektet er der derfor indsamlet og analyseret materiale om samtlige fund og fundgrupper fra yngre jernalder dels fra et kærneområde (note 1) og dels fra et større område omkring det gamle kongesæde (note 2). Dette for at se hvilke forudsætninger området havde for at udvikle sig til et magtcentrum, omend måske kun for en kortere periode. Det overordnede formål har været at fastslå Jellings samspil med samtidige pladser i områderne, samt undersøge om Jelling har haft afsmittende effekt på disse.

Geografisk område og kildegrupper

Kærneområdet udgør et område i en radius af 10-20 km fra Jelling, og det større område strækker sig i en radius af ca. 20-40 km fra Jelling. Fig. 1. Det indsamlede materiale er defineret ved følgende kildegrupper fra yngre jernalder: bopladser, grave/gravepladser, fund der kan relateres til

transport/kommunikation, enkeltfund, skattefund, runesten samt stednavne, marknavne og sogn (note 3). Denne artikel vil primært fokusere på Jelling og kærneområdet, men med et udblik til og inddragelse af paralleller fra det store undersøgelsesområde. Emnemæssigt vil artiklen fortrinsvist fokusere på bopladser, grave og gravpladser samt transport/kommunikation – her kaldet samfærdsel.

Når det gælder disse kildegrupperes udsagnsværdi, er der visse parametre, man skal tage højde for. Disse nævnes her ganske kort, da det ikke er uden betydning, når man blandt andet diskuterer faktorer som udbredelse og hyppighed. Fundomstændigheden er af afgørende betydning. Langt den største del af fundene er fremkommet ved forskellige anlægsarbejder, og en mindre del er fremkommet ved dyrkning, detektorafsøgning, private opsamlinger samt ved regulære forskningsgravninger. Lokaliteter fremkommet ved anlægsarbejde og ved detektorafsøgning er de store fundgrupper, som forventes at stige i antal. Med hensyn til pladser undersøgt i forbindelse med anlægsarbejde er et af de centrale problemer med tolkningen af pladserne og det mønster, de indgår i, den manglende mulighed for at afgrænse disse pladser geografisk. Ældre udgravninger er næsten altid meget begrænsede i fysisk udstrækning. Dette gælder næsten alle de registrerede gravfund i selve kærneområdet. Så meget få af de registrerede pladser (bopladser og gravpladser) kan betegnes som afgrænsede i deres fysiske udstrækning, hvilket medfører, at man må arbejde med begreber som størrelse og repræsentativitet med et vist forbehold.

Bebyggelse

Et tilbageblik til ældre jernalder (førromersk til ældre germansk jernalder) i nærområdet viser flere omfattende bopladser med tilhørende gravpladser syd for Jelling (Hvass 1990; Christiansen 1999). Men fra de sidste århundreder før vikingetidens start kendes ikke mange bopladsfund fra Jelling, og helt sikkert dateret er kun en bebyggelse ved Skovgade. Dog skal det nævnes, at der også er fremkommet en del detektorfund i og i nærheden af monumentområdet i Jelling. Specielt skal fundet af en guldmønt fra 600-årene, en tremissis, på marken øst for Nordhøjen nævnes (VKH 6557x1). Disse mønter er sjældne i Danmark og lignende mønter kendes fra Ribe og fra Limfjordsområdet. De tyder sandsynligvis på frisiske handelsforbindelser i perioden og fundet kunne indikere, at Jelling allerede på denne tid har haft en særlig betydning (Moesgaard 2003). I det umiddelbare nærområde er det Jelling, Bredsten og Ravning, som tydeligt skiller sig ud med hensyn til koncentrationer af bopladser. Fra vikingetid er der i Jelling, bortset fra den kendte bebyggelse indenfor palisaden (Holst et al. 2013), fremkommet spor efter bebyggelser ved

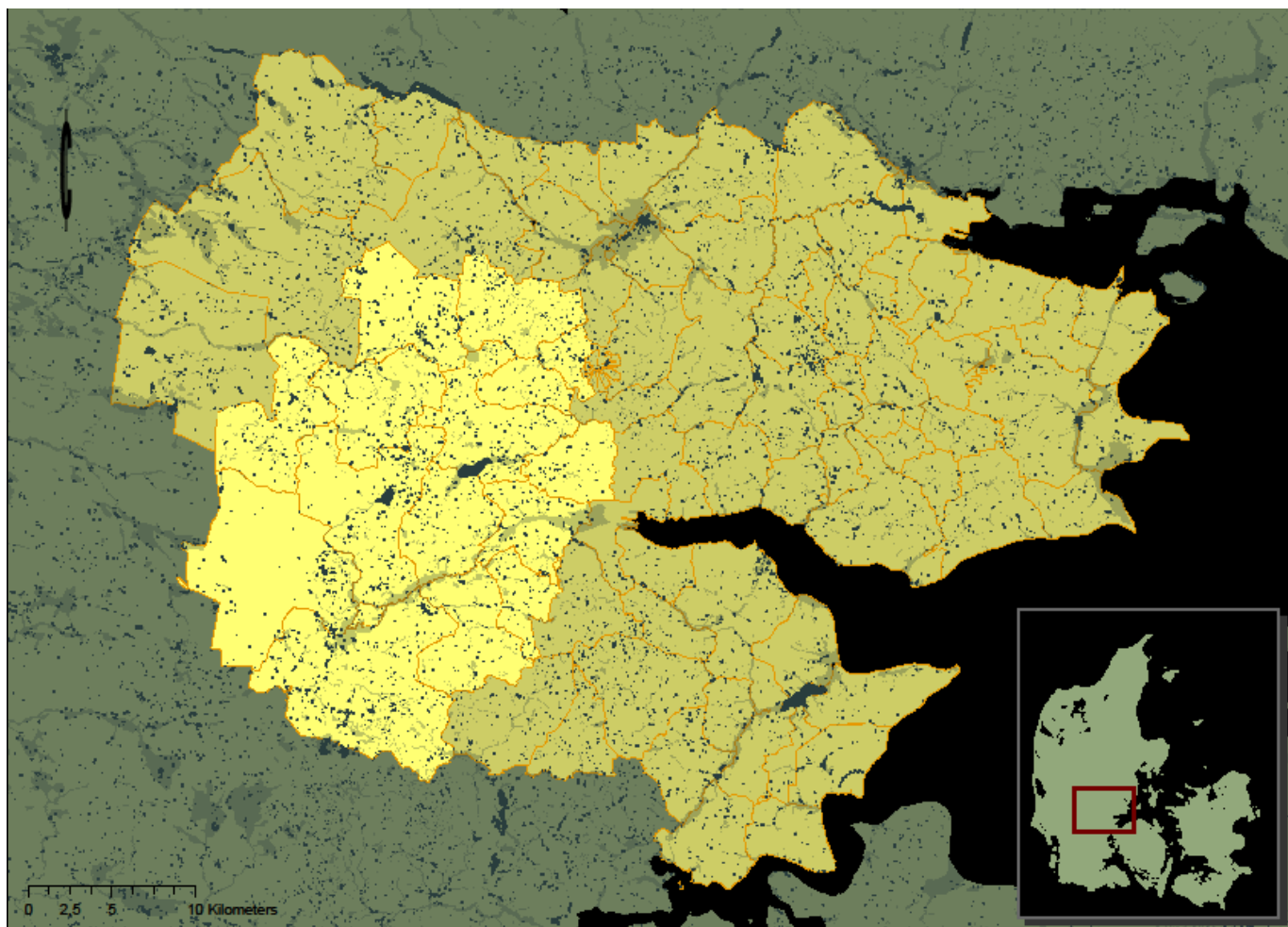

Fig. 1. Det undersøgte kærneområde markeret med gul og det store undersøgelsesområde markeret med lysgrøn. Grafik: Peter Jensen 2010.

Haughus og Skovgade. Ca. 2 km øst for Jelling blev der ved gravning til naturgastracé i Haughus fundet en bebyggelse med et 15 m langt hus samt stolpehuller og gruber (sb. 113, Jelling sogn, VKH 1231). Af fund fremkom lerkarskår, vævevægte og et fragment af rhinsk basaltlava (Hvass 1990). En detektorafsøgning i dette område i 2013 frembragte blandt andet et trefliget bronzespænde fra 900-tallet, en fuglefibula fra 1000-tallet samt et stykke af et ornamenteret, forgyldt bronzespænde fra 900- eller 1000-tallet. Ved Skovgade i den sydøstlige del af Jelling blev der i forbindelse med byggemodning i 1992 undersøgt en bebyggelse fra yngre jernalder og vikingetid (sb. 116, Jelling sogn, VKH 1570). Skovgade ligger kun ca. 500 m sydøst for palisadens sydlige væg. Den ældre del af bebyggelsen bestod af et 30 m langt hus samt fem mindre huse og fem grubehuse. Disse dateres til germansk jernalder og ældre vikingetid. Mod nord lå to større huse, som har afløst hinanden og dateres mellem år 800 og den første del af 900-tallet. Ved

undersøgelserne blev der gjort interessante fund af en del jernslagge, slagge fra avlsten, esseslagge, vævevægte, fragmenter af basaltlava og keramik i form af halvkuglekar samt sideskår med rundt stempel med korsstempel (Menkendorf-keramik?). Der blev også fundet et fragment af en ornamenteret bronzepåse og et fragment af en bronzeskive med en nitte. Det er meget spændende fund i et ellers forholdsvis fundtomt område. Denne bebyggelse er formodentlig en del af en meget større bebyggelse og det er svært at udlede noget om pladsens funktion, men umiddelbart ser det ud til, at der kunne være knyttet en form af metalproduktion til stedet. Syd for Gorms Torv i Jelling er der også fundet et mindre skålformet bronzespænde, et Berdal-spænde, som kan dateres til slutningen af 700-tallet eller starten af 800-tallet (VKH 6888x1). Et par kilometer sydvest for Jelling ligger Skærmklint og Trollerup, hvor der er opsamlet genstande fra vikingetiden, og som begge er lokaliteter med potentielle bebyggelser fra perioden.

Sydvest for Jelling ligger Bredsten, som udgør et interessant område i forhold til Jelling, da man her kan følge den sydgående rute mod Ravning. Denne rute ser ud til at udgøre en parallel transportkorridor i forhold til Hærvejen. Fig. 2. Dette bestyrkes ved forekomsten af bebyggelse fra vikingetiden i området samt i forekomsten af hulveje og eventuelle vadesteder. Ved Bredsten er der undersøgt en bebyggelse fra ældre og yngre vikingetid. Til den ældre fase hørte et gårdsanlæg, bestående af et langhus og udhus med buede vægge, som blev dateret til år 800-950 e. Kr. Til den yngre fase hører et mindre langhus med to mindre bygninger og hegn. Den yngste fase dateres til mellem år 950 og ca. 1200 e. Kr. (sb. 93, Bredsten sogn, VKH 1348). Ved Bredstenlundvej blev der undersøgt dele af en bebyggelse bestående af to grubehuse, udsmidslag, stolpehuller samt en indhegning. I grubehusene blev der fundet keramik og ubrændte vævevægte (sb. 102, Bredsten sogn, VKH 6825). Ved Ravningvej undersøgtes en bebyggelse med et hus af Trelleborg-type. Bebyggelsen dateres til mellem år 800 og 1000-tallet (sb. 110, Bredsten sogn, VKH 6943). Disse bopladser er for størstedelens vedkommende fremkommet i forbindelse med vejbyggeri, men der er en klar tendens, der viser en koncentration af bopladser i dette område og som givetvis falder sammen med den nordsyd-gående passage.

I Egtved er der i nærheden af kirken registreret fund af bopladskarakter: dele af kværnsten af rhinsk basaltlava, en konisk tenvægt og en bronzesnåle (sb. 316, Egtved sogn, VKH 6371). I det sydlige kirkegårdsdige er der fundet dele af en runesten (sb. 328, Egtved sogn) og ved en byggemodning i nærheden af kirken fandtes spredte, men omfattende spor efter en bebyggelse. Der blev opsamlet keramik af Menkendorf-type, som daterer fundet til 900-årene (sb. 337, Egtved sogn, VKH 7399). Keramik af denne type er importeret fra det vestslaviske/vendiske område.

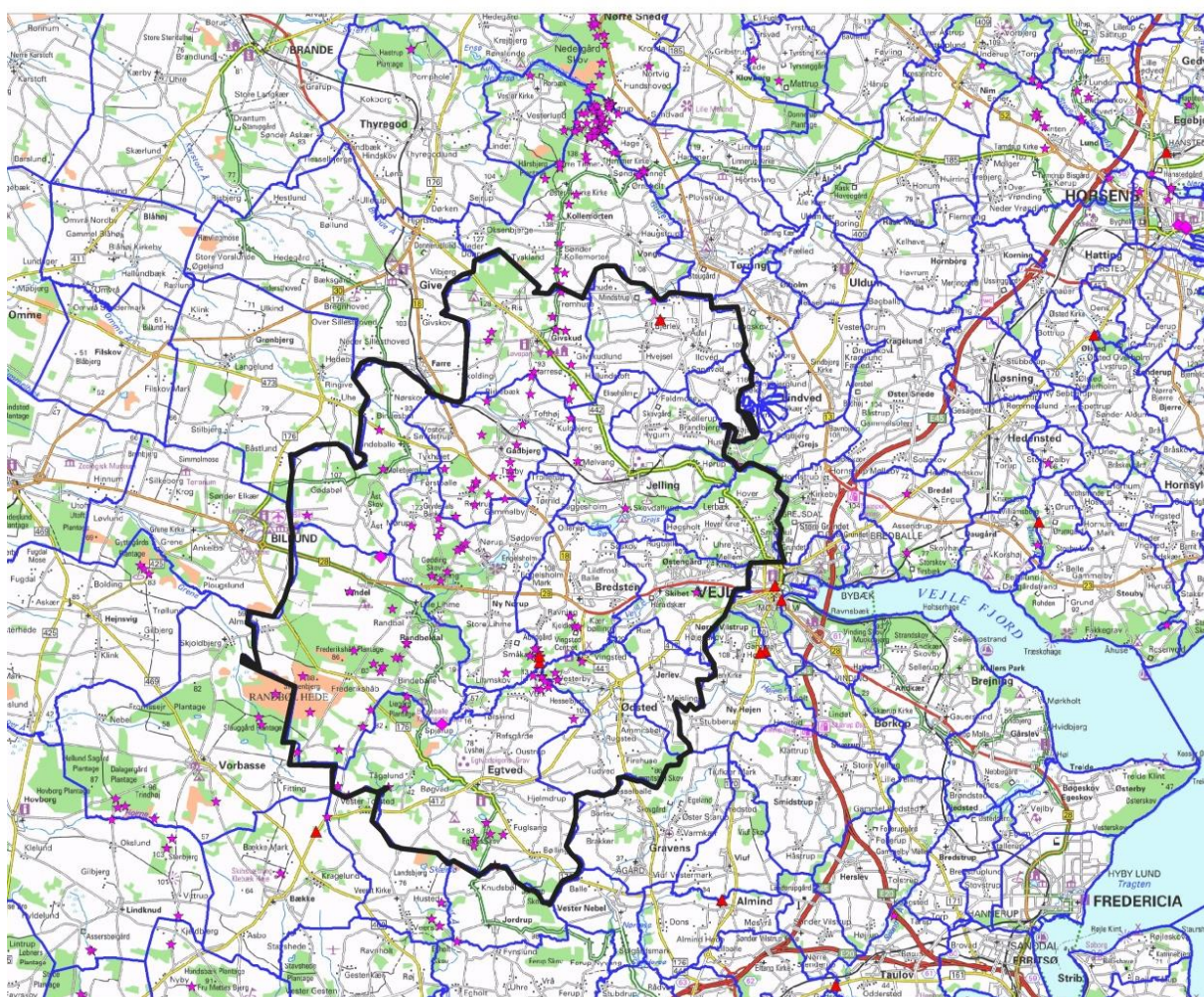

Fig. 2. Kort visende de i området registrerede hulveje, broer og vadesteder. Kærneområdet ligger indenfor den sorte grænse. Kulturstyrelsen 2011.

Ser man længere ud i det store undersøgelsesområde med en maksimal radius af 40 km, er der flere meget interessante pladser. I denne artikel vil jeg fortrinsvist beskrive udvalgte dele af området med tydelige koncentrationer af lokaliteter, der udskiller sig fra mængden (note 4). I området nordvest for Jelling ses flere bebyggelser fra vikingetiden i og omkring Horsens. Nordvest for Horsens ligger Tamdrup, som er kendt for sin kirke og de gyldne alterplader, der detaljeret gengiver Poppo's jernbyrd og Harald Blåtands efterfølgende døb. Ved kirken er der flere gange undersøgt bopladsspor fra vikingetiden (sb. 83 og 93, Tamdrup sogn, HOM 483 og 2844, VKH M113). Ved kirken er der endvidere fremkommet en stor mængde detektorfundne genstande. I nærområdet ligger også Enner, hvor der både er gjort et skattefund fra den første del af 1000-årene (sb.26, Tamdrup sogn) og konstateret bebyggelse og grave (Brøndsted 1936; sb. 125 & 126, Tamdrup

sogn, HOM 1519). I Hatting Sogn er der undersøgt en interessant boplads fra vikingetiden med fire langhuse samt en større forekomst af grubehuse – ca. 50, som lå placeret syd for langhusene (sb. 190, Hatting sogn, HOM 2204). Fundene og fordelingen af disse tyder på, at grubehusene skal funktionsbestemmes som vævehytter, smedjer og perlemagerværksteder. Pladsen kan dateres til ca. år 950 e. Kr. og er sandsynligvis en slags produktionsplads. Omfanget af pladsen er dog uklart (Christensen 2006). Fra Tyrsted Sogn kendes også en bebyggelse specialiseret på metalproduktion i form af en formodet smedje med tilhørende gruber (sb. 61, Tyrsted sogn, HOM 1857) og fra Ølsted kendes to bopladser fra vikingetid med tilhørende grave og gravpladser (Lindblom 2008; sb. 21 og 44-45, Ølsted sogn, HOM 1235 & 2197).

Mod syd ligger Elbo Herred med Elbodalen som en tydelig markør af den geografiske grænse mod vest. Ved Fredericia og navnlig ved Erritsø og Kolding Landevej ses en markant bebyggelse fra vikingetiden. Specielt stormandsgården ved Erritsø er en meget spektakulær bebyggelse, beliggende på toppen og sydsiden af en langstrakt bakkekam, der med en højde på 31 m er et af de højeste punkter i området (sb. 76, Erritsø sogn, VKH 6810). Mod syd og øst ligger Lillebælt, som har fungeret som en vigtig vandpassage. Pladsen med et areal på 110 x 110 m er omkranset af en voldgrav med tilhørende palisadegrøft. Inde i anlægget lå to rammehuse (note 5), grubehuse, mindre huse samt fire brønde. Disse blev tolket som et gårdsanlæg. Senere blev et større område i anlægget undersøgt og hermed den formodede hovedbygning. Hovedbygningen og indhegningen viste sig at være opført i to faser. Hovedbygningen var en meget kraftig konstruktion og af anseelig størrelse – 39 m lang og 13 m bred (Christensen 2008). Anlæggets aristokratiske udtryk leder tankerne til både Tissø og Jelling (Jørgensen 2002; Holst et al. 2013). Der er ikke udført naturvidenskabelige dateringer på materialet fra Erritsø. Anlægget dateres til vikingetid generelt, men der er dog også fundet en pladefibula fra yngre germansk jernalder på pladsen og nogle elementer fra pladsen kunne pege på en kontinuitet ind i den tidlige middelalder. I det umiddelbare nærområde fremkom der i 1884 en sølvskat. Skatten bestod af fire spiralarmringe, såkaldte permiske ringe samt fem sølvbarrer (sb.36, Erritsø sogn, VKH 1305). De permiske ringe er forholdsvis sjældne i Danmark og stammer oprindeligt fra det indre Rusland ved Perm og Vjatka. Armbåndene har en østlig udbredelse og optræder også på Gotland, i det østlige Sverige, Estland, Finland og på Ladoga-egnen. Erritsø skatten er antagelig nedlagt omkring år 900 e. Kr.

Vest for Erritsø er der ved Kolding Landevej undersøgt et større bebyggelsesområde fra yngre jernalder, vikingetid og tidlig middelalder (sb. 83, 90-91, 92 og 93, Erritsø og Taulov sogn, VKH 7113, 7087, 6940 og 6107). Dette ser ud til at være bebyggelser med ”landsbymæssigt” præg, som

måske kan ses i tilknytning til Erritsø. Der er udført makrofossilanalyser på noget af det fremkomne korn fra en af disse pladser (sb. 90-9, Kristinebjerg øst). Ved udgravningen blev der fundet store mængder af korn i et af husene og en kursorisk gennemgang identificerede byg, rug, havre og hvede. Bevaringen af disse skyldes sandsynligvis, at huset var brændt ned. De forskellige kornsorter blev opbevaret adskilt fra hinanden i huset. Det helt særlige ved dette fund er dog den store mængde hvede fundet i huset. Rug og byg dyrkes oftest i et rotationssystem. Det fremkomne materiale i Kristinebjerg øst er ret komplekst i forhold til det almindeligt forekommende materiale i det jyske område (Grabowski 2012). Også i Fredericia og Ullerup sogne ligger der spredte bebyggelser fra vikingetiden. Måske har området ved Kolding Landevej fungeret som et landbrugsmæssigt opland til Erritsø. Det er sandsynligt, at de fleste stormandsgårde i perioden har været omgivet af mindre gårde og underlagt et slags afhængighedsforhold. Dette forhold kunne sandsynligvis variere fra ”trællemæssige forhold” til mere ligeværdige forhold mellem frie mænd. Det virker dog klart, at et fælles træk var stormandens krav på en del af bondens høst (Skre 2011).

Samfærdsel

Det var af afgørende betydning for centralpladserne, at de havde en kommunikativ placering i landskabet. Dette gælder også for Jelling. Kigger man på et kort, der viser placeringen af de kendte hulveje, broer og vadesteder, kan man se et tydeligt billede af en nord-syd-gående transportkorridor, som følger Hærvejen i parallelle forløb. Denne færdselsåre ligger i et overgangsområde mellem et kuperet, østjysk landskab og et mere fladt, vestjysk landskab. Øst for Jelling er der fundet hulveje parallelt med Hærvejen samt nordvest for Fårup Sø. Her syd for Jelling ses også flere hulveje, specielt syd for Bredsten og ved Ravning. I dette område er der ligeledes undersøgt en del bosættelser fra vikingetiden. Hulvejene løber ned mod Vejle Ådal, som har udgjort en markant landskabelig barriere. Ved det bredeste sted over åen, ved Ravning, ligger den 760 m lange, imponerende bro fra omkring år 979/980 e. Kr. (Christensen 2003). Nogle kilometer vest for Ravning Enge ligger Kolborg, hvor Vejle Ådal indsnævres. Her er der fundet et overgangssted med flere kontinuerlige brugsperioder (note 6). Denne overgang er af mindre dimensioner end Ravning og har fungeret som vejdæmning og bro. Begge overgangssteder er placeret på sogneskellet mellem Egtved, Nørup og Bredsten sogn samt på grænsen mellem Tørrild og Jerlev herreder. En meget markant placering, som næppe er tilfældig. Det fører tankerne hen til en mulig administrativ eller måske skattemæssig grænse eller opdeling.

Mod syd i området ved Erritsø og i Elbodalen ligger der en sejlspærring i Gudsø Vig for enden af Elbodalen mod syd. Gudsø Vig er en naturhavn, der ligger i grænselandet mellem Kolding Fjord og Lillebælt. Herfra har der været en god mulighed for, at kontrollere sejladsen i Lillebælt.

Sejlspærringen har haft flere brugsperioder, én af dem ligger mellem år 900 og 1066 e. Kr. (Astrup 2006). I tillæg til sejlspærringerne i Gudsø Vig kan man se på placeringen af den befæstede stormandsgård i Erritsø ud til Lillebælt. Det er derfor af afgørende betydning at få udført dateringer på materiale fra Erritsø, for at få klarhed over disse lokaliteters indbyrdes kronologi og måske over hvordan magten har været fordelt. Dette er særdeles interessant i forhold til Jelling.

Grave og gravpladser

Der er næsten ingen registrerede grave fra de sidste århundreder før vikingetidens start (note 7). Der er kun registreret en grav fra Fårupvej i Jelling samt en brandgrav under Nordhøjen i Jelling, fundet af Dyggve i starten af 1940'erne (Krogh 1993). I det følgende omtales et udvalg af gravmaterialet fra vikingetiden i kærneområdet.

Inde i Jelling ligger den rige kammergrav i Nordhøjen samt kammergraven under kirken (Randsborg 2008). Det træbyggede kammer i Nordhøjen er undersøgt ad flere omgange (i årene 1820-21, 1861 og 1941). Ved de tidligste gravninger fremdroges de fleste af de fornemme fund fra graven, heriblandt møbeldele, en formodet kiste, klinknagler, to fortinnede jernringe, prydbeslag af jern og sølvfolie, tekstiler af blå og purpurfarvet silke, fjer og dun fra en pude, et lille sølvbæger, hjørnet af en sølvskål, et hængekors, forskellige rembeslag og et fugleformet beslag og to beslag med korsmønstre. Der blev også fundet knogler. De dendrokronologiske dateringer af gravkammeret viser dateringer fra år 958/59 og år 964/65 e. Kr. (Krogh 2007). Under kirkens skib er der fundet en kammergrav med skeletdele fra en midaldrende mand og mellem skeletdelene lå mange guldtrådsstumper fra et vævet klæde samt to forgyldte remendebeslag af sølv, som er ornamenteret i Jellingstil (Krogh 1993). At knoglerne ikke lå anatomisk korrekt har givet anledning til teorier om translokation, det vil sige, at Kong Gorm blev flyttet fra et hedensk monument til indviet jord.

Af øvrige gravfund fra vikingetiden i kærneområdet skal nævnes en formodet kammergrav fra Ødsted og jordfæstegravene fra Knabberup og Give. Gravenes placering tyder på, at de har ligget i en høj. Graven fra Ødsted (sb. 2, Ødsted sogn, VKH 5175, NM I C10230-35) og Knabberup (sb. 42, Skibet sogn, inv. nr. 2746) er rige kvindegroave med skålspænder af bronze, der dateres til 800-tallet (Brøndsted 1936). Graven fra Give indeholdt en del jernfragmenter, vinkelbeslag og

jernnagler samt fragmenter af et bronzefad. Fadet er desværre ikke bevaret. Graven dateres til 900-tallet (sb.201, Givø sogn, NM I C10120-33). I Randbøl Sogn ligger Store Rygbjerg runestensmonumentet, som foruden en runesten består af en gravhøj og en jorfæstegrav.

Oplysningerne om graven er ret sparsomme og stammer fra udgravningen i år 1875.

Jorfæstegraven indeholdt knogler fra et ungt menneske og de lå tilsyneladende i højen under den ituslåede runesten (sb.145, Randbøl sogn, NM I 3650/63). Indskriften på runestenen lyder ”Tue bryde rejste denne sten efter brydens hustru. Disse stave vil leve meget længe for Thorgunn”. (DR 401). Indskriften daterer stenen til år 900-970 e. Kr. (Brøndsted 1936). Af andre sikre grave fra kærneområdet er seks jorfæstegrave i udkanten af en gravhøj i Vandel samt en brandgrav i en gravhøj ved Bindeballe (Ramskou 1950).

I kærneområdet i og omkring Jelling ses altså både jorfæstegrave, kammergrave og brandgrave. En påfaldende fællesnævner er deres placering i høje byggede til formålet eller ved eksisterende gravhøje i landskabet. Dette ser også ud til at gælde for området mod syd, i Elbo Herred. Det ser ud til, at man bruger de eksisterende rammer i landskabet, måske for at markere et tilhørsforhold. Død og begravelse er vigtige begivenheder, hvor en social hukommelse og identitet bliver fremstillet og skabt. Dette ses specielt i perioder med sociale, politiske, økonomiske og religiøse forandringer (Gräslund 2010). Kigger man på prestigegrave og våbengrave, altså grave, der kunne formodes at have en tilknytning til det højeste samfundslag eller til kongen, er der bortset fra gravene i Jelling kun to grave med rangsymbolske elementer. Fra Enner Mark kendes en jorfæstegrav med en økse og fra Oens kendes en kammergrav med vognfading indeholdende sporer og en økse (sb.21, Ølsted sogn, HOM 1235). Øksen indgår i mange rige, danske gravfund og ofte i kombination med andre våben eller med rytterudstyr (Näsman 1991). Disse to våbengrave ligger nærmest i et randområde til Jelling, men skal nok tolkes som et udtryk for personer med en form for militære forpligtigelser - måske i bytte for land.

Det virker nærmest, som om kongens Jelling manifesterer sig ved et slags tomrum eller vakuum, som absorberer al magt og prestige i et større område. Der er dog en meget interessant detalje, som er ret tydelig, når man sammenholder et spredningskort over runesten med mulig tilknytning til Jellingdynastiet med et spredningskort over ryttergrave og våbengrave i Danmark (Randsborg 1980; Jensen 2004). Et større område omkring Jelling er nærmest støvsuget for våbengrave og ryttergrave, til gengæld er det her, runestenene optræder. Jellingdynastiet markerer sit tilhørsforhold til regionen ved sin tilstedeværelse på runestenene.

Konklusion og afsluttende bemærkninger

Analysen af fund og kulturlandskabet i og omkring Jelling er kun summarisk gengivet i artiklen (note 8), men tendenserne træder frem alligevel. Jellings placering ligger godt i det kommunikative landskab ved en koncentration af hulveje, broer og vadesteder langs den store nord-syd-gående transportpassage og med nogle parallelle transportkorridorer på den østlige side over Bredsten og Ravning. Disse leder ned mod Vejle Ådal, som markerer en geografisk barriere i landskabet og videre ned mod passagerne ved Ravning og Kolborg.

Med hensyn til Jellings opståen, så er det måske alligevel ikke ud af en tomhed, at Jelling opstår. Området ser allerede i ældre jernalder ud til at være et område med særlig status (Hvass 1990; Christensen 1999). Det svage led er de sidste århundreder før vikingetiden, som kun er kendt ved bebyggelsen ved Skovgade samt fra flere detektorfundne genstande. Dog kan guldmønten, den såkaldte tremissis fra 600-årene, indikere områdets særlige position. Hvorvidt Jelling har påvirket det omkringliggende område er måske tydeligst markeret i forekomsten af våben- og ryttergrave, hvor man klart fornemmer et slags tomrum omkring Jelling. Et magtcentrum, som måske har absorberet al magt og prestige. Dette ses også manifesteret ved forekomsten af de runesten, som kan have tilknytning til Jellingdynastiet.

Et sted, som kan have haft et samspil med Jelling på et tidspunkt, må være området i Elbodalen med den befæstede stormandsgård i Erritsø. Heri ligger en spændende fremtidig forskningsopgave.

Noter

1. Kærneområdet udgøres af følgende sogne: Egtved, Højen, Ødsted, Give, Givskud, Grejs, Bredsten, Gadbjerg, Hover, Jelling, Kollerup, Lindeballe, Nørup, Randbøl og Skibet.
2. Det store undersøgelsesområde udgøres af følgende sogne: Horsens, Hvirring, Tamdrup, Tørring, Åle, As, Barrit, Bjerre, Glud, Hjarnø, Klakring, Nebsager, Rårup, Skjold, Stouby, Herslev, Erritsø, Fredericia, Taulov, Ullerup, Vejlbj, Engum, Hatting, Hedensted, Løsning, Tyrsted, Ølsted, Gauerslund, Gårslev, Smidstrup, Jerlev, Hvejsel, Langskov, Ringive, Sindbjerg, Uldum, Øster-Nykirke og Øster-Snede
3. Stednavne, marknavne, sogn, enkeltfund og skattefund beskrives ikke nærmere i denne artikel, men publicering er under forberedelse i Jellingprojektet.
4. En mere detaljeret gennemgang er under forberedelse i Jellingprojektet.
5. Rammehusene lå vinkelret på voldgraven og har måske fungeret som økonomibygninger til anlægget.
6. Koldborg har været brugt i perioderne 3.-6. årh., 9.-10. årh. samt i 14. årh.
7. Der er kun registreret sb.119, Jelling sogn, VKH 1635 samt en brandgrav under Nordhøjen.
8. Analysen med kort og katalog er under forberedelse i Jellingprojektet.

Litteratur

- Astrup, P.M. 2006. *Sejlspærringer fra 200AD til 900AD – en vurdering af den topografiske og militærstrategiske betydning for sejlspærringernes placering og intention*. Upubliceret skriftlig opgave på kurset Skandinavisk Arkæologi 1. Aarhus Universitet.
- Andersen, S.W. & Christensen, P.M. 2008. Kongeligt? *Skalk* 1. 3-10.
- Andersen, S.W. 2009. Bautasten og kæmpehegn. *Skalk* 1. 11-15.
- Brøndsted, J. 1936. Danish Inhumation Graves in the Viking Age. *Acta Archaeologica* VII. 81-228.
- Christiansen, F. 1999. Jelling. Bebyggelse fra jernalder og vikingetid. *KUML* 1999. 181-226.
- Christensen, D.H. 2006. Horsens Museum, skriftlig meddelelse.
- Christensen, K. 2003. Ravning-broens alder. En af Danmarks sikreste dendrokronologiske dateringer? *KUML* 2003. 213-225.
- Christensen, P.M. 2008. Erritsø – en storgård med voldgrav fra den tidlige middelalder. *Fredericiabogen* 2008. 1-12.
- Grabowski, R. 2012. Archaeobotanical analysis of plant and macrofossil material from VKH 7087, Kristinebjerg øst, etape 4. Vejle amt, East Jutland, Denmark. *Environmental Archaeology Laboratory Report nr. 2012-027*. Umeå Universitet. 228-234.
- Gräslund, A.S. 2010. Religionsskiftet spejlat i gravskicket. I: Nilsson, B. (red.), *Från hedniskt till kristet. Förändringar i begravningsbruk och gravskick i Skandinavien ca. 800-1200*. 131-165.
- Holst, M.K., M.D. Jessen, S.W. Andersen & A. Pedersen 2013. The Late Viking-Age Royal Constructions at Jelling, Central Jutland, Denmark. Recent investigations and a suggestion for an interpretative revision. *Praehistorische Zeitschrift* 87:2. 474-504.
- Hvass, S. 1990. Omkring Jelling – igennem jernalder og vikingetid. *Vejle Amts Årbog*. 64-82.
- Jensen, J. 2004. *Danmarks Oldtid. Yngre Jernalder og Vikingetid 400 e.Kr.-1050 e.Kr.* København.
- Jørgensen, L. 2002. Kongsgård – kultsted – marked. Overvejelser omkring Tissøkompleksets struktur og funktion. I: Jennbert, K., A. Andrén och C. Raudevere (red.), *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. Lund. 215-247.
- Krogh, K. 1993. *Gåden om Kong Gorms Grav. Historien om Nordhøjen i Jelling. Vikingekongernes monumenter i Jelling*. Bind I.
- Lindblom, C. 2008. Overraskelsen i Oens. *Skalk* 3. 4-6.
- Moesgaard, J.C. 2003. Nouvelle trouvaille de tremissis de Madelinus au Danemark. *Bulletin de la Société française de numismatique*. 186-189.
- Randsborg, K. 1980. *The Viking Age in Denmark. The formation of a State*. Duckworth
- Ramskou, T. 1950. Viking Age Cremation Graves in Denmark. *Acta Archaeologica* XXI. 137-182.
- Skre, D. 2011. Centrality, Landholding, and Trade in Scandinavia c. AD 700 – 900. In: Poulsen, B. & S.M. Sindbæk (eds.), *Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia*. Turnhout. 197-212.

Forfatter

Charlotta Lindblom er cand. phil. i forhistorisk arkæologi fra Københavns Universitet og er museumsinspektør ved Vejle Museerne. Hun har siden 2009 deltaget i Nationalmuseets Jellingprojekt som led i et samarbejdsprojekt med Nationalmuseet, Aarhus Universitet og VejleMuseerne.

Internationale dragtsymboler i aristokratiske miljøer

Anne Hedeager Krag

Silketekstiler, farvede klæder og små løst vævede tekstiler fra flere danske kvindegroave i vikingetiden viser, at man har kendt til en international dragt fremstillet af silke med pandebånd og slør, røde og blå farver og guld- og sølvtråde. Det første bevis på, at en dansk kvinde bar denne internationale dragt er en skriftlig kilde, der beskriver den danske vikingekonge Harald Klak og hans hustrus dåb ved den frankiske konge, Ludvig den Frommes (år 814-840) hof i Mainz i år 826. Begivenheden blev beskrevet af den samtidige munk, Ermoldus Nigellus, i digtet om kong Haralds dåb (Olrik 1886):

*Judith, Kejserens Frue, desuden ogsaa hans Hustru
lignende Prydelser gav, mangen en udmærket Skat,
nemlig en Gyldenstyksklædning, med herlige Stene baldyret,
som kun Minerva den sy kan med sin snildrige Kunst;*

....

*Halsen pryder en bøjelig Kæde af Guld, som er flettet,
Medens Armbaandet tæt slutter sig om hendes Arm;
Men over Hoftene sidder et Bælte med Guld og med Stene,
Dertil et guldindvirket Slør fra hendes Skulder gaar ned.*

I teksten blev de dragter, som det danske kongepar ved dåben fik foræret af Ludvig den Fromme, beskrevet. Der skal naturligvis tages højde for, at oversættelsen til dansk er præget af datidens sprogbrug, der kan forekomme noget utidssvarende i dag. Når Haralds hustru får foræret en ”Gyldenstyksklædning”, må menes en silkedragt med indvævede guldtråde. Desuden bærer hun et guldindvirket slør, bælte og armbånd. Tilsyneladende var dåbsritualerne en politisk begivenhed

samtidig med den religiøse symbolik, og de kostbare dragter var af byzantinsk inspiration. I årene mellem 800 til 1200 var byzantinsk mode toneangivende i hele Europa, og særlig ved det frankiske og senere det tysk-romerske hof i Vesteuropa indførtes fornemme dragtdetaljer fra Byzans.

Dragten har altid haft stor betydning i menneskers liv. Først og fremmest skulle dragten beskytte mennesket mod varme og kulde. Der kom hurtigt et mere socialt og religiøst betinget formål til, som det at dele af kroppen, især kønnene, blev dækket for andres blikke (Folsach 1993). Endelig blev det vigtigt at udtrykke sin sociale status ved dragten. Det kunne være særlige kendetegn, der var med til at angive menneskenes profession og rang, og derved blev dragten et symbol på magt og indflydelse.

Det er de sidstnævnte kendetegn, der kendes fra flere kvindegrave fra Østjylland, nævnes skal Hvilehøj, Hørning og Skindbjerg, alle fra slutningen af 900-årene (Krag 2003). I gravene blev fundet tekstiler, der viser, at kvinderne bar en dragt med internationale symboler.

Hvilehøj

Hvilehøjgraven blev udgravet i 1880 af arkæologen Conrad Engelhardt og tegneren Magnus Pedersen fra Oldnordisk Museum i København, i dag Nationalmuseet, og amatørarkæologen Fritz Uldall fra Randers. Fig. 1. Graven indeholdt formentlig en kvinde, der blev begravet i en vognfading under høj. Ud over meget ødelagte, men udsøgte tekstiler, fandtes smykker, der antydede forbindelser med det kristne Europa. På brystet bar kvinden to rækker perler, og i den nederste række sad midtfor en tysk mønt præget under Otto I's regeringstid (år 936-973).

Interessant er Uldalls registrering af, hvordan mønten har været placeret i en lille cirkel af perler.

Fig. 2. Sådanne vedhæng, der nærmest hang ned fra en kæde som en medaljon, var karakteristiske i byzantinske dragtsmykker (Vierck 1981). Dateringen af Hvilehøj er ca. år 950-975.

I mange år blev de sparsomme tekstiler anset for at være af udsøgt kvalitet men for dårligt bevarede til, at man kunne uddrage spor af dragtens udseende (Engelhardt 1881). Nyere undersøgelser viser imidlertid, at der er guld- og sølvtråde og silkestoffer af forskellig kvalitet i Hvilehøjgraven (Krag og Knudsen 1999). På et tekstilfragment ses en brikvævet bort i midten. På hver side af borten er et mønstret silkestof. Der er fundet uldvævninger af fine kvaliteter og mønstervævninger af kors og trapezer. Farveprøver af tekstilerne viser, at kermes er anvendt i en af uldvævningerne, og det er en farve, der giver en dyb, skarlagensrød farve (Krag 2012). Kermes bliver udvundet af en skjoldlus, der lever på små egetræer ved Middelhavets kyster. Tekstilanalyserne viser også, at der har været brugt forskellige silkestoffer, heraf er nogle fremstillet i samitumvævning – en teknik, der var

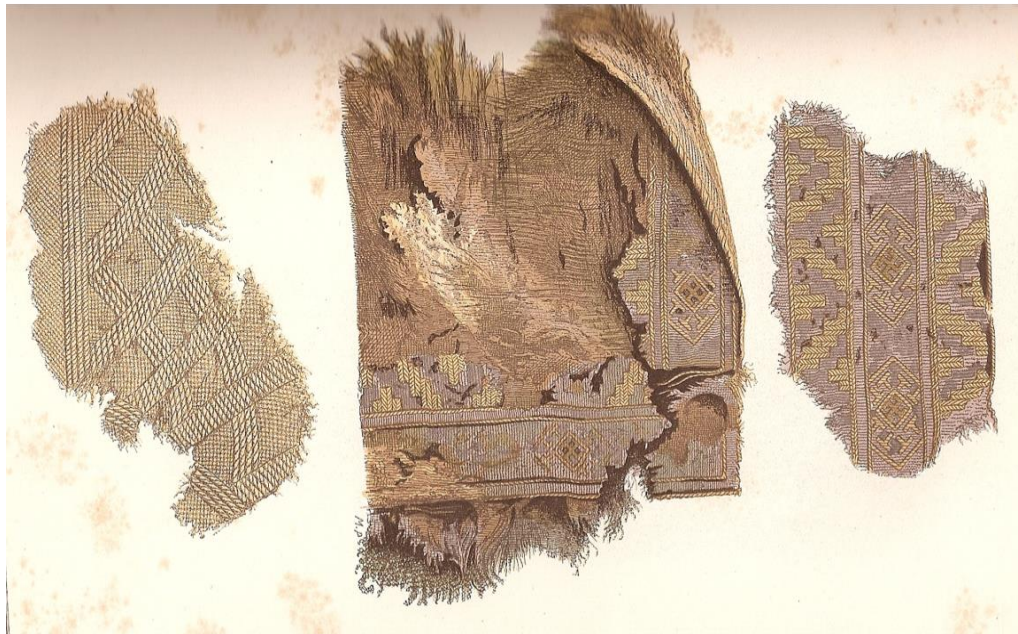

Fig. 1. Hvilehøj-graven og Hvilehøj-tekstilerne tegnet af Magnus Petersen 1880

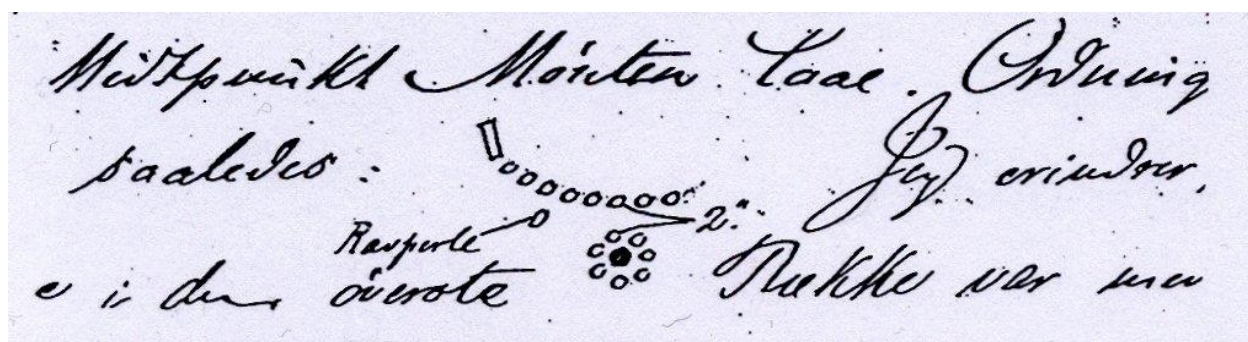

Fig. 2. Hvilehøj-gravens perler i opsætning registeret ved udgravningen. Uddrag af brev fra F. Uldall til J.J.A. Worsaae, Oldnordisk Museum 6. juni 1880.

dominerende i silkevævninger i Middelhavsområdet.

Silke hørte i Europas middelalder til blandt de mest efterspurgte stoffer til herskerdragter. Silke er et protein, som silkesommerfuglens larver spinder til tråde. Trådene bruges til at danne de puppehylstre, hvori forvandlingen til silkesommerfuglen (*Bombyx mori*) finder sted. Silkevævning havde været kendt i Kina i årtusinder og fra omkring år 220 f. Kr. etableredes Silkevejen, handelsruten, hvor man fragtede de eftertragtede kinesiske varer til vestlige handelsbyer. At silke var tæt forbundet med prestige og ære bekræftes blandt andet af, at den byzantinske kejser Justinian (år 527-565) startede egen silkeproduktion for at fremhæve rigets magtstilling. Ifølge Justinians historieskriver Prokopios lykkedes det at få igangsat silkefremstilling i år 552, hvorefter kejseren gjorde silkevævning til et statsmonopol.

Byzans bevarede gennem 600 år monopolet på silkefremstilling i Europa. Desuden havde kejserne kontrollen over purpurfarvede tekstiler og guldbroderier, og det førte til, at silken ikke blot var en værdifuld vare, men også et symbol på autoritet (Lopez 1945). Ved at fremstille silke til eksport kunne de byzantinske herskere lede en strøm af fremmed valuta, i guld eller sølv, til riget. I tiden før det øvrige Europa havde etableret deres egne silkevævningsværksteder, var der en overvældende efterspørgsel efter importerede, sjældne og kostbare byzantinske silker. Byzantinske dragter nåede helt frem til de nordiske lande i vikingetiden. I sagalitteraturen er der talrige eksempler på kontakter til Miklagård, som var nordboernes navn for Konstantinopel. For eksempel nævnes i *Laksdøla Saga*, kapitel 77, at Bolle efter at have tjent hos den byzantinske kejser ved hjemkomsten til Island var blevet så begejstret for dragter fremstillet af rødt og guldbroderet silke, at han ikke ville gå i andet. Dragten blev dermed brugt som magtsymbol, og iøjnefaldende må det have været med de farvestrålende dragter i den storslåede islandske natur. I *Njals Saga*, kapitel 33, fortælles om Halgerd, der bar to forskellige røde dragtdele, hvor den ene havde guldbroderi: ”Hun havde en rød guldprydet kjortel på, over sig havde hun en skarlagenskábe med bræmmer ned i skødet”. Sagaernes kildeværdi er omdiskuteret, men de viser sammen med de arkæologiske fund danske kontakter med Byzans (Krag 2010, 57 ff.). Også de små silkestrimler og den røde kermesfarve fra Hvilehøj understreger kontakten med det kristne Europa.

Hørning og Skindbjerg

Den anden kvindegrav fra Randerseggen med magtsymboler er Hørninggraven, hvori er fundet løst vævede tekstiler, der er kantet med et bånd, som er tolket som slør til en kvinde, der enten har været

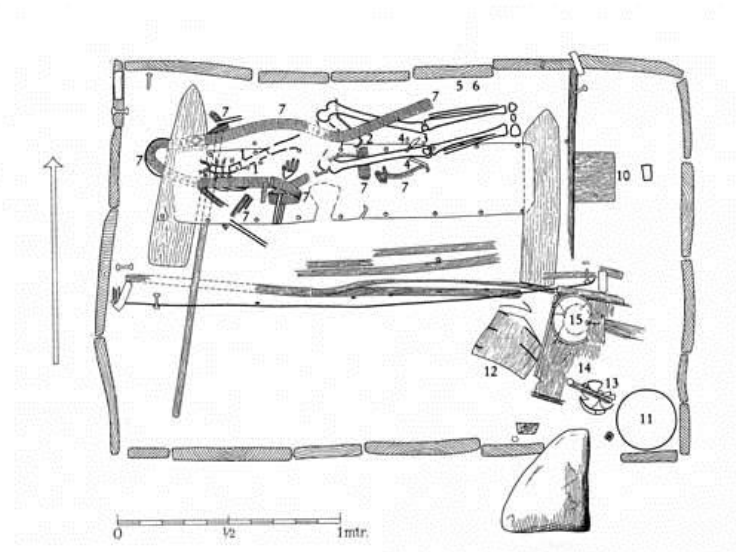

Fig. 3. Båndenes placering i Hørning-graven antyder, at den gravlagte kvinde har været iført en dragt, kantet med sølvindvirkede bånd. Et af disse var et ca. 5 cm bredt og 2,5 m langt bånd med rhombeformet mønster, der fra panden strakte sig ned på begge sider af kroppen. Dragten må have hængt løst ned på venstre side af kroppen, mens den på den anden side var foldet op om højre underarm. Måske et slør. Krogh & Voss, 1961, fig. 9.

Fig. 4. Kejserinde Theodora, gift med Justinian (år 527-565), med sit følge, gengivet i pragtmosaik fra år 547-548 i San Vitale, Ravenna, Norditalien. Kejserinden bærer en hellang purpurfarvet silkekappe, hvor der forneden er en bort, der fremstiller Helligtrekonger.

kristnet eller har haft kontakt til kristne miljøer i Europa. Ligesom Hvilehøjkvinden er hun begravet i en vognfading placeret i en kammergrav under høj.

Graven blev fundet i forbindelse med en restaurering af Hørning Kirke, foretaget af Nationalmuseet i 1960. Derved blev jordlagene under kirkens gulv undersøgt, og man stødte på resterne af en træbygget stavkirke, som er opført i begyndelsen af 1000-årene. Inden for stavkirkens område fandt man en nedgravning, som viste sig at stamme fra en tidligere gravhøj, der må være sløjfet, da stavkirken blev opført. Nedgravningen var en kammergrav med en vognfading, dateringen er omkring år 1000. I graven fandtes flere brikvævede bånd, der var indvævet med sølvtråde. De ganske tynde sølvtråde var helt opløste, men nogle af de udskilte metalsalte har virket konserverende, således at ganske små stykker tekstil er bevaret. Udover de fine brikvævede bånd med sølvindlagte tråde antyder gravgaverne, blandt andet et bronzefad, en kniv med sølvomviklet greb og fragmenter af glas og perler, at den gravlagte har haft en høj status i samfundet. Graven er tolket som kvindegrav (Krogh og Voss 1961).

Båndet over panden har været syet på et stykke stof, som er løst, nærmest gazeagtigt og vævet i uld. I flere mands- og kvindegrave fra 900-årene er denne type vævning registreret. Det er en løs lærredsvævning og næsten altid fremstillet i uld. I nogle tilfælde farvede, i andre tilfælde hvide. Tekstilerne har en trådtæthed på mellem 10 og 20 tråde pr. cm. Typen kaldes for ”Schleiergewebe” eller ”slöjvævning”, og den er næsten altid fundet i grave, der rummer kristne symboler. Derfor er vævningen også tolket som et kristent islæt, som kan være slør eller en slags dåbsærk. I Skindbjerg på Djursland blev der i 1906 fundet en vognfadingsgrav med blandt andet en løst vævet lærredsvævning (Brøndsted 1936, 96). De kostbare, men få genstande fra graven antyder kristne kontakter til kontinentet. Graven er dateret til sidste halvdel af 900-årene.

Til sløret hørte ofte et pandebånd, som samtidige kilder kalder vitta. Det er fundet i flere kvindegrave, både på kontinentet og i det angelsaksiske England i perioden 500-800 e. Kr. De blev tilsyneladende båret af gifte kvinder af høj status, når de klædte sig til fest. For eksempel blev der i den frankiske dronning Arnegundes (død omkring år 580) grav i Saint-Denis Domkirke ved Paris fundet rester af et sådant pandebånd, der sad over et slør (Krag 2013a, 12 f.).

Brugen af gyldne pandebånd og slør fortsatte fra 800-årene med at være en symbolsk dragtdel, som hørte til kvinder med høj status. Kristne kvindegrave i Danmark kan først udskilles i vikingetid. Det første organiserede forsøg på mission i Danmark hænger formentlig sammen med forsøg fra frankisk side på at vinde politisk indflydelse i Danmark. Som beskrevet i denne artikels indledning

Fig. 5. Udsnit af et løstvævet uldtekstil med trådtal: 13 x 18 tråde pr. cm. Fra gravhøjen Stenhøj ved Skindbjerg, nordvest for Grenå. Vikingegraven blev usagkyndigt optaget. Gravudstyret bestod af et sribet hængesmykke af en agatlignende stenart, ti perler, en jernsaks, brudstykker af et bronzefad, groft og fint vævede tekstiler samt rester af læder, formentlig tilhørende en sko. Fire bæreringe, forskellige beslag og mange nagler antyder, at kisten har været en vognfading.
Foto: Irene Skals, Nationalmuseet.

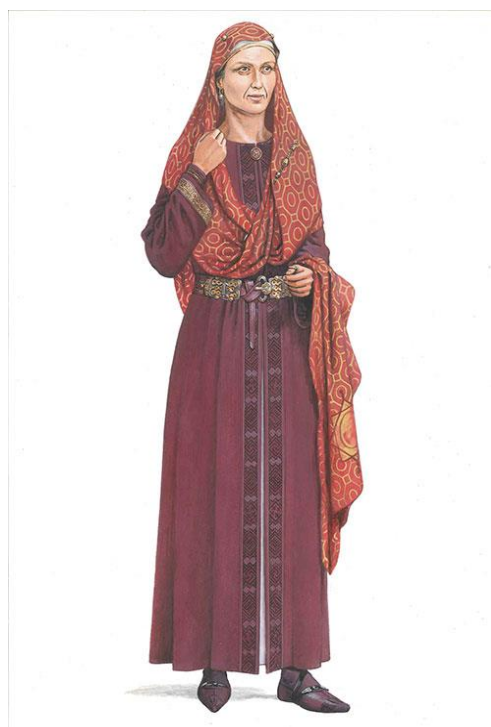

Fig. 6. Rekonstruktionstegning af den frankiske dronning Arnegunde (ca. år 515-580). Hendes rigt udstyrede grav blev fundet 1959 i en sarkofag i Saint-Denis domkirke, Paris. Tak til Dr. E. Wamers.

lod Harald Klak og hans hustru Judith sig døbe i år 826, og det er også det første skriftlige tegn på, at en dansk kvinde, der var døbt og dermed kristen, bar pandebånd og slør. I *Laksdøla Sagas* kapitel 43 fortælles om Ingeborg, søster til den norske konge, der gav den islandske Kjartan et slør, som han kunne bruge som morgengave til sin kommende brud. Sagaernes kildeværdi er omdiskuteret, men de viser sammen med arkæologiske fund og skriftlige kilder, at sløret var en del af kvinders udstyr i vikingetid: ”Ved denne lejlighed tog Ingeborg et skrin, der stod hos hende, og tog ud af det et hvidt guldindvævet hovedlin, hvilket hun gav Kjartan, idet hun sagde, at det ville være passende til at pryde Gudruns Osvifsdatters hoved”.

Internationale dragtsymboler

De små, men kostbare tekstilfragmenter fra Hvilehøj- Hørning- og Skindbjerg-gravene i Østjylland viser fællestræk. De tre kvindegrave er alle vognfadinger. De indeholder et sparsomt, men kostbart udstyr, som silketekstiler, guld- og sølvtråde, røde og blå farvede tekstiler og slør. Tilsyneladende har kvinderne enten været kristne eller har haft en tæt kontakt med kristne miljøer i Europa, idet slør, silke og guld- og sølvtråde har identiske træk med liturgiske og fyrstelige dragter i Sydeuropa. Noget tyder på, at gravskikken med at begrave kvinder i vognfadinger også betød, at kvinderne bar en dragt, der havde internationale dragtsymboler.

Er det aristokratiske grave, der tilhørte et magtcenter i Østjylland i 900-årene? Derpå kan ikke svares entydigt, men nye undersøgelser af de tre kvindegrave med kostbare tekstiler viser kontakter til hofmiljøet i Byzans, der var toneangivende for de europæiske hofmiljøer i Frankeriget og i Tyskland. Hovedstaden Konstantinopel havde som arvtager af den senantikke kultur og gennem sine vidtrækkende handelsforbindelser spillet en stor rolle i kunst- og kulturlivet i hele Europa fra omkring år 500 e. Kr. Den byzantinske dragt blev fra begyndelsen knyttet til den kristne kirke, der siden år 330 var en statskirke. Silkefund, sølv- og guldtråde, farvede tekstiler og de løst vævede tekstiler, der kendes fra flere danske aristokratiske grave i vikingetiden, viser, at man har kendt til internationale dragtsymboler, der i sidste ende går tilbage til den kontinentale, kristne herskerdragt.

Litteratur

- Brøndsted, J. 1936. Danish Inhumation Graves of the Viking Age. *Acta Archaeologica* VII. København.
- Engelhardt, C. 1881. Jernalderens Gravskikke i Jylland. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, København. 79-184.
- Folsach, K. von 1993. Textile and Society I: Folsach, K. von og A.-M. Keblow Bernsted (red.), *Vævede tekstiler – tekstiler fra Islams verden*. København. 7-15.
- Krag, A.H. 1999. Fränkisch-Byzantinische Trachteinflüsse in drei Dänischen Grabfunden des 10. Jahrhunderts. *Archäologischen Korrespondenzblatt* 29. Mainz. 425-444.
- Krag, A.H. 2003. Herskersymboler i dragten fra Danmarks yngre jernalder og vikingetid. I: Krag, A.H. (red.), *Dragt og Magt*. Museum Tusculanum, København. 62-77.
- Krag, A.H. 2010. Byzans – silkens rige. *Sfinx*. 57-70.
- Krag, A.H. 2012. Symbols of power in Viking age dress in Denmark. *Endyesthai (to dress): Historical, sociological and methodological approaches*. Athens. 19-25.
- Krag, A.H. 2013a. Magtsymboler i vikingetidens kvindedragt i Danmark. I: Lyngstrøm, H. & L.G. Thomsen (red.), *Vikingetid i Danmark*. Arkæologi på Saxo-instituttet, Det humanistiske Fakultet, Københavns Universitet. 183-186.
- Krag, A.H. 2013b. Kristne dragtsymboler. *Skalk* 5. 11-15.
- Krag, A.H. & L.R. Knudsen 1999. Vikingetidstekstiler. Nye opdagelser fra gravfundene i Hvilehøj og Hørning. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1999. 159-170.
- Krogh, K.J. & O. Voss 1961. Fra Hedenskab til Kristendom i Hørning. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1961. 22-34.
- Lopez, R.S. 1945. Silk Industry in the Byzantine Empire. *Speculum* 20. 1-49.
- Petersen, N.M., V. Dahlerup & F. Jonsson 1901. *Eyrbyggja Saga og Laksdøla Saga eller Fortællinger om Eyrbyggerne og Laksdølerne*.
- Olrik, H. 1886. *Ermoldus Niggellus' Digt om Kong Haralds Daab*, i metrisk oversættelse, Karl Schønbergs Forlag.
- Vierck, H. 1989. Chelles, §6. Das Ba(l)thildenheimd. *Reallexikon der Germanischen Alterumskunde* vol. 4. Berlin. 425-444.
- Voss, O. 1991. Hørning-Graven. I: Iversen, M. (red.), *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVIII, Århus. 189-203.
- Wamers, E. & P. Périn, 2012. *Königinnen der Merowinger. Adelsgräber aus den Kirchen von Köln, Saint-Denis, Chelles und Frankfurt am Main*. Regensburg.

Forfatter

Anne Hedeager Krag er mag. art. i forhistorisk arkæologi med speciale i dragtudviklingen i Sydskandinavien. Hun arbejder som selvstændig forsker i sammenhænge, der ser på dragt og tekstilers symbolske og sociale funktion.

Politik og økonomi

Kongen, magten og pengene

Jens Christian Moesgaard

”Kongen er mest gæstfri. Han gav mest, han er vellidt” står der i runer på en knogle fra 1100-tallet fundet i Sigtuna i Midtsverige. Dette udsagn rummer i en nøddeskal den realitet, som vikingetidens mennesker, stormænd og konger levede i, og som kan omskrives til børnerimet: ”har du penge, så kan du få, men har du ingen, så må du gå”. Det, man gerne ville have, var magt. Det krævede status (vellidhed), og den kunne købes for penge. Vel at mærke penge brugt i fuld offentlighed, til fester og til gaver. ”Gaver venter modgaver” står der i vers 145 af det islandske *Hávamál* – en slags vikingetidens Emma Gad. Dette princip blev ligefrem ophævet til lov i den norske *Gulatingsslov* nedskrevet omkring år 1250. Som modgave for sin gavmildhed forventede – og fik – kongen folks troskab og dermed magt.

Denne tingenes tilstand sætter naturligvis fokus på nødvendigheden for kongen af at have jævn adgang til ressourcer, der via gavmildhed kunne omsættes til prestige og magt. Det er dog ikke denne side af sagen, der i nærværende sammenhæng skal behandles. Derimod vil vi, via et par eksempler, se nærmere på den konkrete fysiske form, som de rigdomme, som kongen benyttede til gavmildhed, kunne tage. Med andre ord, magtens iscenesættelse.

Lad os starte med et par historier fra sagalitteraturen. Som bekendt er problemet med sagaerne som kildegruppe, at de er nedskrevet langt senere end de begivenheder, de beretter om. Nogle gange kan man sandsynliggøre, at dele af historierne og beskrivelsen af samfundsmæssige og kulturelle fænomener om ikke i detaljen, så dog i det mindste i de store linjer faktisk afspejler vikingetidens forhold. En sådan historie handler om den norske kong Harald Hårderåde (år 1046/47-1066, der i parentes bemærket havde opnået sin kongemagt med de rigdomme i guld, som han havde tjent som soldat hos kejseren i Konstantinopel): ”På 8. dagen efter jul fik mændene deres løn. Den blev kaldt Haraldsslátta og var mest af kobber. Højst halvdelen af den var sølv. Da [den islandske stormand] Haldur fik sin løn, tog han pengene i en fold i sin kappe og så på dem. Sølvet så ikke godt ud. Han

slår med den anden hånd, så alt falder ned i gulvhalmen”. Historien fortsætter med, at Haldur nægter at møde op, da kongen forberedte et tog mod Danmark. Kongens mand Bard siger til Haldur: ”Du burde vel nok kunne bære, hvad stormænds sønner accepterer uden at kny. Du opførte dig ikke passende sidst, da du smed pengene ned i halmen. Du må dog vide, at kongen anser det for en fornærmelse”. Det endte dog alligevel med, at Haldur fik sin løn i form af 12 øres vægt rent sølv. Det, der giver historien troværdighed, er beskrivelsen af kongens mønt, Haraldsslátta, som kobberholdig. Faktisk har moderne metalanalyser påvist, at netop Harald Hårderådes mønter kunne indeholde helt op til 80 % kobber i en tid, hvor næsten rent sølv ellers var normen. Mønter, smykker og barrer blev nemlig brugt efter vægt i forhold til deres sølvværdi. Men netop her i 1000-tallet var Danmark og Norge ved at gå over til brug af mønter efter antal til en fastsat pålydende værdi. Det åbnede for, at kongen kunne tjene ved at tage vekselafgift – og ved som her at blande kobber i sølvet. Det var dette nye system, som den gammeldags islandske stormand ikke ville rette sig efter. Men historien har også et andet vigtigt aspekt, nemlig at det var majestætsfornærmelse at nægte at godtage kongens mønt. Denne idé går igen i senere tiders lovtekster. Kongens mønt var noget særligt. Den symboliserede kongen selv.

En anden sagahistorie fortæller os også om vigtigheden af sølvets fysiske form. Den handler om skjalden Egvind Skaldespiller, der i 900-tallet ”digtede et hyldestdigt om alle islændinge. De belønnede det sådan, at hver en bonde gav ham en skatpenning - den stod i tre penninge vejet sølv, som var hvidt i bruddet - og da sølvet forevist på Altinget, aftalte man at få en smed til at rense sølvet. Derefter blev der lavet en kappenål, og da smeden var blevet betalt, stod nålen i 50 mark sølv; den sendte de til Egvind, men Egvind lod nålen hugge i stykker og købte sig husdyr dermed”. Aspektet med sølvets betydning er troværdigt, da sølv efter vægt ikke længere var almindeligt i 1200-tallet, da sagaen blev nedskrevet. Her ser vi sølvet blive forvandlet fra råmetal, betalt som skat, til en prestigeegenstand, der så efterfølgende brydes i stykker for at blive til betalingsmiddel efter vægt på ny. Man kan undre sig over, at Egvind tog skridtet og ødelagde sin æresgave, men han har nok været i pengenød. I en anden saga ser vi faktisk, hvorledes den sølvbelagte skål, som Harald Hårderåde skænkede Tore fra Steig, blev holdt i ære i flere generationer. Tilsvarende formoder man, at de flotte guldsmykker, der er fundet i Hiddensee på Rügen, var den danske konge Harald Blåtands (ca. år 958-senest 987) gave til en slavisk fyrste. Dem er der altså også blevet passet godt på. Netop Harald Blåtand var om nogen bevidst om magtens iscenesættelse, således som hans byggerier af ringborgene og i monumentområdet i Jelling vidner om. Også hans mønter er et skoleeksempel på politisk kommunikation i mini-format. Det drejer sig om små tynde sølvmonter

Fig. 1. Tre mønter fra Hedeby.
Efterligning af Karl den Stores Dorestadmønt og to varianter af korsmønter.

på 16 mm og mellem 1/3 og 1/5 g. De er indskriftløse, men den geografiske spredning og dateringen af fundene henfører dem entydigt til Danmark i slutningen af Haralds regering. Der er for nyligt blevet argumenteret for, at de er præget i Hedeby til brug for handelen i denne by, hvor man havde tradition for at bruge mønter efter antal og ikke efter vægt. Men flere faktorer knytter mønterne til kongen som møntherre og viser, at de også opfyldte andre behov end købmændenes i Hedeby.

Først og fremmest er der motivet. På den ene side er der et tydeligt kors, hvilket jo passer med, at Harald var den konge, der med den store Jellingstens ord ”gjorde danerne kristne”. De hidtidige Hedebymønter var fjerne efterligninger af Karl den Stores mønter fra handelsbyen Dorestad, præget år 768-793/94. På Haralds tid var stil og motiv imidlertid ret så degenereret, så man forstår kongens behov for at indføre en ny og markant type. Samtidigt kunne han så slå et slag for sin nye tro. Men også den rolle, som mønterne spillede i resten af landet, knytter dem til kongen. Her blev mønter og andet sølv som nævnt brugt efter vægt, og mønterne fra Hedeby havde ikke været specielt udbredte. Men møntfundene viser, at næsten fra den ene dag til den anden blev de nye mønter med kors almindelige overalt i landet, fra Nordjylland til Skåne. I vægtøkonomien blev mønter og andet sølv fragmenteret, bøjet og testet. Det blev korsmønterne ikke – de optræder hele, fine og ubøjede, som om man havde respekt for dem. I flere tilfælde kan man knytte fundstedet til aristokratiet (selvom der også er fund fra handelsrelaterede kontekster). Mest entydig er fundet i Baldringe i Skåne. Her er udgravet en stormandsgård, og der kendes en runesten fra pladsen. Det vil være nærliggende at forestille sig, at Harald har brugt sin mønt som betaling af sine mænd og som gaver. I stedet for blot at give tilfældigt sølv efter vægt, har han benyttet mønterne, der symboliserede ham selv. Med andre ord: kongen, pengene, magten.

Fig. 2. Pilhuskatten, nedlagt under Harald Blåtand, består af nye danske korsmønter samt udenlandske mønter og metalgenstande, der er bøjede og fragmenterede. Foto: Nationalmuseet.

Litteratur

- Bertelsen, L.G. 2010. Golgatadramaet på mønter fra Harald Blåtands tid. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 138-142.
- Hilberg, V. & Moesgaard, J.C. 2010. Opsigtsvækkende fund af korsmønter. Er hypotesen om ”Tyskervældet” i Hedeby 974-983 forkert? *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*. 143-150.
- Moesgaard, J.C. i tryk. *King Harold's Cross coinage. Christian coins for the merchants of Haithabu and the king's soldiers*. Odense.

Forfatter

Jens Christian Moesgaard er cand. phil. i historie. Han er museumsinspektør og seniorforsker på Den kgl. Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet.

Harald Blåtands skattevæsen?

Rikke Malmros

In Memoriam

Orla K.O. Damkjer

Harald Blåtand lod kristendommen indføre som officiel religion i Danmark. Og han vandt sig Norge. Her forsvarede Håkon Jarl sig med en flåde, som hans skjalde kaldte *leidangr* (Malmros 1985, 112; 2010, 118). Harald må også have haft sin leding, sin ledingsflåde for at vinde Norge. Harald lod bevisligt store anlægsarbejder udføre. Det er dem, arkæologerne finder.

Anlægsarbejderne er efter tidens skik blevet udført gennem bøndernes hoveritjeneste. Siden omkom Harald, da bønderne rejste væbnet oprør imod hans hoverikrav (note 1). Og de store anlægsarbejder holdt op.

Aristokratiet bestod især af kongens lokale repræsentanter. Deres officielle titler kan have været jarl, herse, kongens bryde, kongens foged eller kongens ombudsmand. Disse høvdinge boede på kongens gårde. Sammen med deres krigere var de beskæftigede med at indsamle kongens lokale indtægter, som de jo også hjalp med at fortære. Kongens indtægter bestod i det mindste af udbyttet af kongsgårdenes jord, men det lader også til, at frie bønder bidrog med, hvad vi ville kalde skatter. Det er disse skatter, jeg mener at have fundet indicier på.

Indicier og det, der kaldes ”institutionel tilbageslutning”, er ikke helt sikre historiske beviser. Her fremlægger jeg nu nogle historiske iagttagelser, som jeg fik fra min afdøde ven, Orla Damkjer. Af dem har jeg draget nogle slutninger, som ikke har villet slippe mig. Men de vil altid kunne diskuteres.

Omkring det store anlæg i Jelling lå de to herreder, som tilsammen blev kaldt Jelling Syssel. De hed oprindeligt Jelling og Vangs Herred, men blev senere kaldt Tørrild og Nørvangs Herred (note 2).

Århundreder senere havde bønderne i Jelling Syssels to herreder en væsentlig forrettighed:

Kong Hans gav i året 1500 et brev, hvor han i lighed med sine forgængere tilbage fra Dronning Margrethe lovede alle bønder i Nørvang Herred, at han ikke ville forhøje deres afgifter (note 3):

1500. Maj 21. Vi Hans Konge tillader, at vore og Kronens Bønder og Tjenere i Nørrewongs H. "mue" blive ved samme Skat og Afgift, som de har været ved og gjort i Dronning Margrettes, Kong Ericks og vor Herre Faders Kong Christierns Tid og til denne Tid, og at dem skal ej ydermere nogen Tyngsel paatrænges eller uforrette

Hans grandnevø, Frederik II, brød sig ikke om gårde, der gav så små indtægter, så han byttede selvejergårdene bort for adelige fæstegårde i de såkaldte mageskifter (note 4). Derved kom han af med 65 lavtydende gårde, så at der efter hans tid kun var 12 selvejergårde tilbage i Nørvang Herred - og slet ingen i Tørrild Herred.

I Frederik II's mageskiftebreve fra femtenhundredtallet og i Christian IV's jordebøger fra sekstenhundredtallet ser man, hvad bønderne i herrederne under Koldinghus Len skulde yde (note 5). I de fleste herreder betalte selvejerne, som nu kaldtes "jordegne bønder", svære og specificerede naturalieskatter i smør og korn, i får og lam, i høns og æg, i køer og brændevad, måske i ål eller salte sild, afgifter, som kunne kaldes deres "rette pligt". Når de havde betalt deres "rette pligt", skulle de til slut yde de to valdemartidsskatter fra det trettende århundrede: "stud" og "leding". Stud var ofte seks skæpper havre, og disse skæpper kunne også kaldes "kongsstød" eller "querst". Hvis bønderne ikke gav havreskæpper eller ledingspenge, mistede de deres ejendomsret som jordegne bønder og blev fæstere, der skulle betale endnu mere.

Men de jordegne bønder i Jelling Syssel var fritagne for at yde nogen "rette pligt". De skulle kun yde leding og stud. Det var disse lave afgifter, dronning Margrethe og kong Hans havde lovet dem ikke at forhøje. Dette er Orla Damkjers iagttagelser. Nu følger mine egne - langt mere diskutabile - slutninger:

Jelling Syssels privilegium må stamme fra den eneste tid, vi kender, hvor Jelling var noget særligt. Arkæologer mener ikke, at Jelling har været noget før Gorms og Haralds tid, og historikere ved, at Jelling aldrig blev til noget senere. Jellingbøndernes privilegium har kun mening, hvis det var en særrettighed allerede på Harald Blåtands tid. Derfor må bønderne i naboherrederne have betalt naturalieskatter under Harald Blåtand.

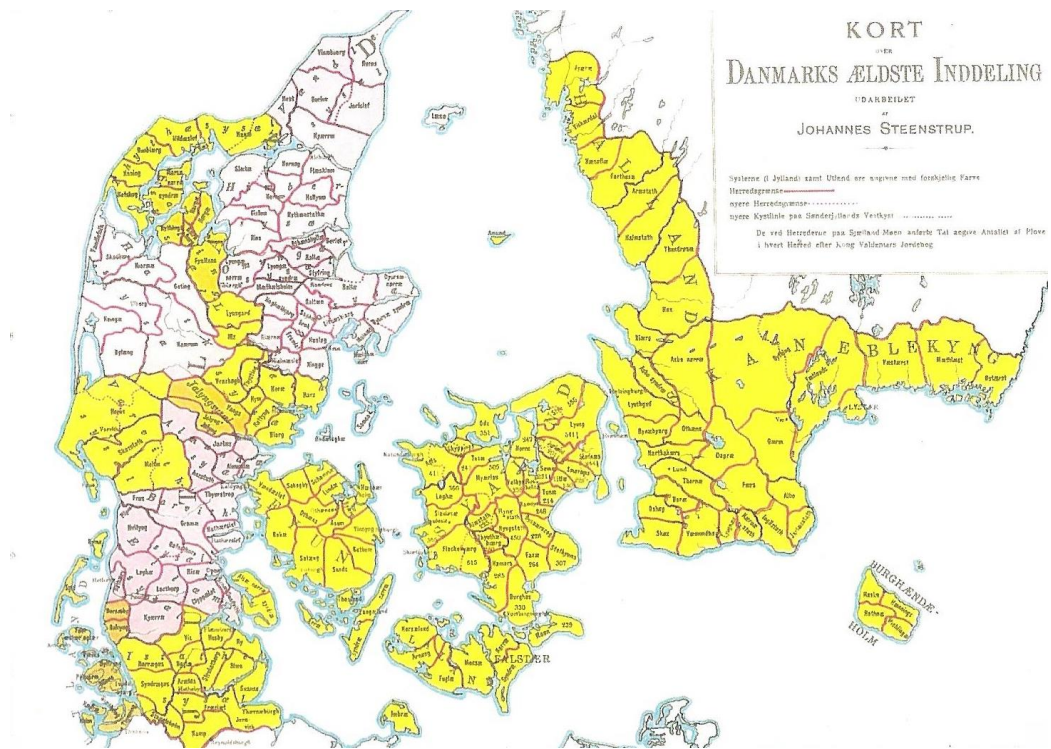

Fig. 1. Danmark 1231. NB. Herrederne i Vendsyssel er forkerte. Danmarks Riges Historie I.

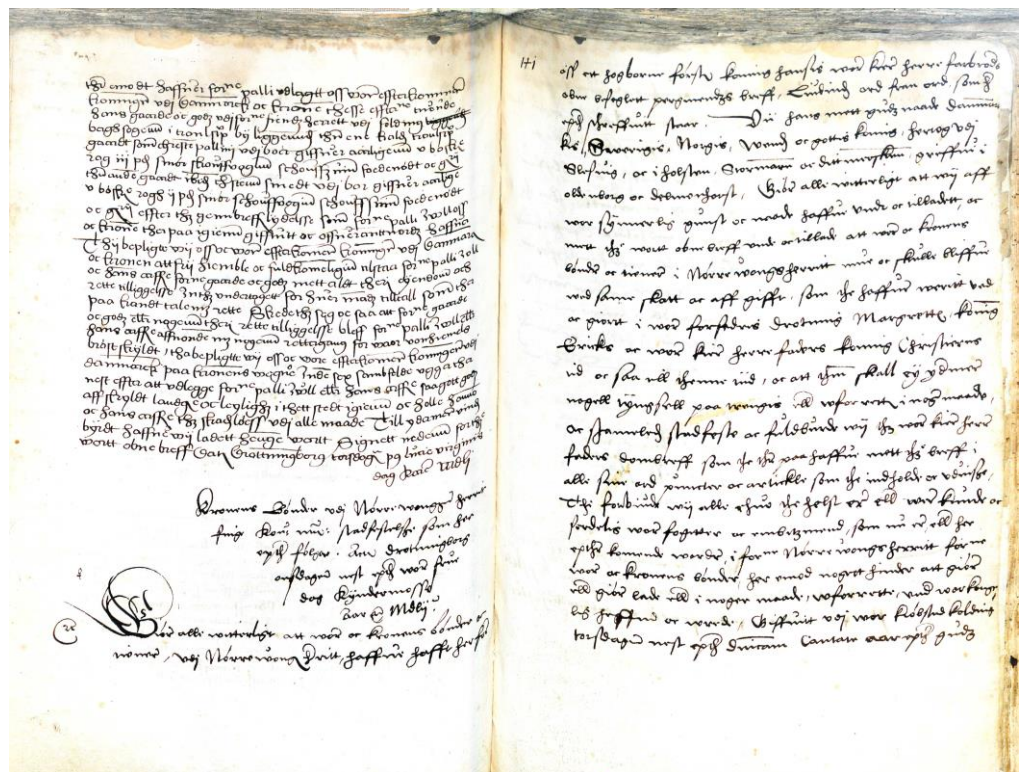

Fig. 2. Kong Hans' brev 25. maj 1500. Register over alle Lande 5 Bl. 141 a. Rigsarkivet.

Kong Hans' brev, Frederik II's mageskifte-skøder og Christian IV's jordebøger er sene indicier på, at Harald Blåtand normalt krævede naturalieskatter af bønderne. Som deres offentlige pligt skulle Haralds bønder bygge hans kongehøje, hans broer, hans trelleborge og Dannevirke. De skulle bygge hans ledingsskibe og drage ud på dem i angreb og forsvar. De skulle lade sig omvende til hans nye dyre religion. Og de skulle betale til hans lokale aristokrat med hans væbnede følge og store, bekostelige husholdning. Aristokraterne og deres krigere havde til opgave at sørge for, at alle bønder gjorde, hvad kongen krævede. Det gjorde bønderne så også, indtil de fik nok og dræbte ham. Harald Blåtands aristokrater fungerede som hans fogeder og skatteopkrævere. Med væbnet følge mobiliserede de bøndernes hoveritjeneste og var officerer i ledingsflåden. Deres fremtræden, deres klæder, deres smykker, deres hesteudstyr, hele den pragt de omgav sig med, skulle demonstrere deres samfundsmæssigt legitimerede magt. Den skulle signalere myndighed.

Noter

1. Svenonis Aggonis Filii Brevis Historia Regvm Dacie. *Scriptores Minores historiae Danicæ Medii Aevi* vol. 1. M. Cl. Gertz (red.). København 1917-18 [1970], kapitel 8. Oversættelse ved M.Cl. Gertz i *Sven Aggesøn's historiske skrifter*. København 1916-17. Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum* 1. bind, 10. bog, 8. kapitel, K. Friis-Jensen og P. Zeeberg (red.). København 2005.
2. Se Steenstrups Danmarkskort.
3. Repertorium 2. Rk. 9084. 1500 Maj 21 Repertorium Danicum Medii Aevi. 2. Rk. No 9084. Original: Registre over alle Lande 5 Bl. 141 a. Rigsarkivet.
4. Kronens Skøder. Bind 1. Ved L. Laursen. København 1905. Originaler i Rigsarkivet.
5. Koldinghus Lens Regnskaber, Jordebog 1610-11. Rigsarkivet.

Litteratur

- Danmarks Riges Historie Bd. I. København [uden årstal].
- Malmros, R. 1985. Leding og Skjaldekvad. Det ellefte århundredes nordiske krigsflåder, deres teknologi og organisation og deres placering i samfundet, belyst gennem den samtidige fyrstedigtning. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1985. 89-139. [Optrykt i *Vikingerne Syn på Militær og Samfund. Belyst gennem skjaldenes fyrstedigtning*. Aarhus 2010].

Forfatter

Rikke Malmros er historiker og ph.d. i 2010.

Skovsholm - en bornholmsk stormandsgård?

René Laursen og Gitte T. Ingvardson

Vikingetiden er kendetegnet ved øget urbanisering, specialisering og monetariering; forandringer, der var afgørende skridt i retning af de skandinaviske staters dannelse. Bornholm udviser særegne udviklingstræk, såsom ”udeblivelsen” af urbaniserings- og monetariseringsprocessen og udbredelsen af sene runesten (Ingvardson i tryk). Udviklingen på øen er karakteriseret ved decentralisering af bebyggelsen, akkumulering af sølvskatte, bibeholdelse af vægtøkonomi og en markant slavisk indflydelse. Samtidige skriftlige kilder og større arkæologiske udgravninger er få. Vor viden er primært baseret på fund fra pløjelaget lokaliseret via rekognoscering og metaldetektorafsøgninger og her spiller øens mange skattefund en vigtig rolle for forståelsen af udviklingen. Det var derfor af særlig interesse, da formanden for Bornholms amatørarkæologer K. Thorsen i 2012 fandt Bornholms ældste vikingetidsskat, Skovsholm. Skatten blev formentlig deponeret i tidsrummet år 860-890 – en periode, hvor forandringer i det Bornholmske samfund tog sin begyndelse.

Sølvskattene

I dag kender vi 48 lokaliteter med én eller flere skatte fra vikingetid og tidlig middelalder på Bornholm. Detektorafsøgninger bidrager årligt med nye fund, og mindst 30 lokaliteter har så stort et antal brudsølv og mønter, at der formentlig ligger endnu uidentificerede skatte. Skattenes genstande er produceret udenfor Bornholm, og vidner om øens omfattende kontaktnetværk. Skattenes sammensætning skifter karakter gennem vikingetiden og afspejler ændringer i kontaktfladen. Et markant skifte ses ved overgangen til 1000-tallet, hvor skattene går fra dominans af kufiske dirhems til dominans af vesteuropæiske penninge. Dirhemskattene på Bornholm er deponeret i anden halvdel af 900-tallet. Skovholmsskatten adskiller sig dermed markant fra de øvrige skatte ved

primært at indeholde mønter præget under abbaside-dynastiet, og er formentlig deponeret ca. 100 år tidligere end de øvrige skatte. Med knap 160 mønter præget i årene mellem 611 og 855 er Skovsholm den største skat fundet i Danmark med en så tidlig sammensætning af dirhems. Hovedparten af mønterne er fragmenterede i omtrent halve eller kvarte og kun 22 mønter er hele. Skovsholm ligger på et plateau med skrånende terræn mod kysten lidt syd for Svaneke 1,5 km sydøst for Sorte Muld. Umiddelbart nord for bækkenes udløb ligger naturhavnen, Thygehavn, mens Årsdale fiskerleje findes syd for. Begge lokaliteter har kildevæld. Altså en strategisk placering; tilbagetrukket fra kysten ved naturhavne med gode vandforsyninger. Mønterne lå spredt i et ca. 30 x 15 m stor areal ved et kildevæld. For at bjerge skatten og finde skattens deponeringssted foretog Bornholms Museum i 2012 og 2013 undersøgelser på stedet. Skattens oprindelige deponeringssted blev ikke påvist. Undersøgelsen sandsynliggør, at skatten er flyttet ved sløjfning af en brønd i nyere tid. Skatten består af:

Sassanider: De ældste mønter er en hel og en kvart persisk drachme fra sassanide-dynastiet, som eksisterede fra år 224 til 651, hvorefter det blev en del af det ekspanderende muslimske rige. På Bornholm er der ikke tidligere fundet mønter, som med sikkerhed kan henføres til sassaniderne.

Ommajader: Efter Muhammeds død år 632 fortsatte hans efterfølgere (kaliffer) med at erobre landområder, men i de første mange år lod de det eksisterende møntvæsen fortsætte. I år 661 opstod ommajade-dynastiet og under den femte kalif, Abd al Malik, indførtes en ny original udmøntning. De første kufiske dirhems blev præget i år 698. Skatten indeholder 25 mønter fra ommajade-dynastiet præget i tidsrummet år 698-749. De fleste mønter er fra byen Wasit sydøst for Bagdad.

Abbasider: 123 mønter er præget år 750-855 under abbaside-dynastiet, hovedparten for Harun al Rashid (år 786-809) og hans søn al Mamun (år 813-833) i hovedstaden Madinat al Salam (Bagdad) og Muhammediyya (Teheran). Forholdsvis sjældne er otte mønter præget i Tunesien.

Andre grupper: En såkaldt tabaristan-drachme præget i år 778 i Tabaristan (syd for Kaspiske Hav) efterligner sassanide-drachmerne mere end 100 år efter, at dynastiet gik til grunde. Abbasiderne forsøgte at indføre den nye dirhem i området, men det lykkedes først omkring år 800. På Bornholm kendes tre tidligere fund af tabaristan-drachmer. Fra Marokko stammer tre sjældne mønter præget år 791-828 af idrisiderne og en anden samtidig gruppe, som ikke anerkendte abbasiderne. Tahiriderne arbejdede for abbasiderne under al Mamun og opnåede en stor magtposition. De lod også præge mønt, men disse betragtes almindeligvis som abbasider. Skatten indeholder to mønter fra tahiriderne præget år 821/22 i Harat i det nordvestlige Afghanistan.

Øverst: Skovsholmskattens ældste mønt. Møntens kantskade antyder, at der har været monteret en øsken. Et boret hul har sikkert erstattet den manglende øsken. Mønten er præget for Khuzro II i år 611 eller 613.

Nederst: Mønt fra abbaside-dynastiet, præget for al Saffah eller Al Mansur i byen al Kufa (Irak) i år 753-754. Mønter fra abbaside-dynastiet udgør den største og yngste møntgruppe i Skovsholmskatten.

Øverst: Mønt fra ommaja-dynastiet, præget for al Walid I (år 706-715) i byen Junday Sabur (Iran) i år 708-709.

Nederst: Én mønt ligner ved første øjekast en "ommajade", men en ekstra omskrift på forsiden fortæller noget andet. Der er tale om en sjælden, såkaldt "anti-ommajade-mønt", præget af oprørere, som ønskede at gøre en ende på ommajade-dynastiet. Efter flere års forsøg blev ommajaderne besejret i år 750, hvorefter abbasiden al Saffah (blodsudgyderen) blev indsat som den næste kalif.

Khazarerne var et tyrkisk nomadefolk, som herskede i området nord for og mellem Sortehavet og Det Kaspiske Hav. I skatten findes en sjælden khazarisk dirhem, som imiterer en abbasid-dirhem præget i Bagdad i slutningen af 700-tallet, men som antagelig først er præget år 837/38.

Selv om Skovsholm er den først kendte skat med dominans af abbasidiske dirhems på øen, er mønttypen ikke ukendt på Bornholm. Mange senere skatte indeholder et mindre indslag af abbasidiske dirhems. Tidlige kufiske mønter i skattefund fra sen vikingetid har længe antydnet det, men Skovsholmskatten er det første sikre vidnesbyrd på en tidlig import af kufiske mønter på Bornholm.

Sorte Muld

I romersk og germansk jernalder tegnes bebyggelsesbilledet på Bornholm af få magtfulde centre med Sorte Muld som den dominerende lokalitet med overregional funktion. Sorte Mulds betydning mindskes og bliver i løbet af sen vikingetid reduceret til få individuelle gårde (Watt 2008, 26 f.). Bebyggelsesstrukturen skifter til individuelle gårde, karakteriseret ved Østersøkeramik, fragmenter af kværnsten fra Centraleuropa, klæbersten fra Norge, vægtlodder og mønter (Nielsen 1994, 125 ff.; Aarsleff 2008, 21 f.). Hvornår, hvordan og hvorfor denne decentralisering af bebyggelsen indtræder, er et åbent spørgsmål. Skovsholms strategiske placering, nærheden til Sorte Muld og skattens status som Bornholms ældste vikingetidsskat gør Skovsholm til en nøglelokalitet i forhold til at forstå forandringerne. Men er Skovsholm et tidligt eksempel på en magtstruktur eller en sidste forpost for det svindende Sorte Muld dynasti? Forhåbentlig vil fremtidige undersøgelser kaste lys over Skovsholms funktion og rolle i det bornholmske samfund.

Litteratur

- Aarsleff, E. 2008. Velstandens Ø. *Skalk* 2008:4. 18-25.
- Ingvarðson, G.T. i tryk. Trade and Power - Bornholm in the Late Viking Age. I: Gulløv, H.C. (red.), *Northern Worlds – landscapes, interactions and dynamics. Research at the National Museum of Denmark*. University Press of Southern Denmark. Odense.
- Nielsen, P.O. 1994. Middelaldergårde på Bornholm. *Hikuin* 21. 125-138
- Watt, M. 2008. Sorte Muld – Past and Present. I: Adamsen, C., U.L. Hansen, F.O. Nielsen & M. Watt (red.), *Sorte Muld, Wealth, Power and Religion at an Iron Age Central Settlement on Bornholm*. Rønne. 12-27.

Forfattere

René Laursen er museumsassistent ved Bornholms Museum og Gitte T. Ingvarðson er cand. mag. i forhistorisk arkæologi. Hun er ph.d. stipendiat ved Arkæologi på Saxo-instituttet og Antikvarie ved Lunds Universitets Historiska Museum.

Mønterne er bestemt af René Laursen i samarbejde med Gert Rispling, Stockholm.

Netværk og forbindelser

At skille fårene fra bukkene - vikingetidens transkulturelle kompetencer og netværk

Maria Panum Baastrup

I de seneste år har der været interesse for at se forskellige arkæologiske problemstillinger i et netværksperspektiv – at fokusere på forbindelser, udvekslinger, relationer og at hæve sig op i et fugleperspektiv og se på de store sammenhænge.

En netværkstilgang kan give os et nuanceret blik på fortiden. Men det er ikke et område uden udfordringer – både i forhold til terminologi, tolkning og ikke mindst formidling af data.

Fokus er her på vikingetidens importerede metalfund i Danmark. Det er en fundgruppe, der er vokset de sidste årtier på grund af brugen af metaldetektorer. Med udgangspunkt i dette materiale handler det her om at skille fårene fra bukkene og diskutere, hvem der var noget ved musikken i vikingetiden, og hvem der ikke var. Det diskuteres ud fra de netværk, som man kan argumentere for, at fortidens mennesker har indgået i.

Netværk

Arbejdet med netværk er ofte belastet af unødige fremmedord, virkelighedsfjerne diagrammer og undertiden også formler.

En sådan formel kan være:

$$C_{ij} = \text{function} [(R1_i - R1_j)(R2_j - R2_i)]$$

(Monge & Contractor 2003, 210).

Formlen er et eksempel fra social netværksteori, og den beskriver de teoretiske mekanismer i forhold til ressourcer og afhængighed. Formlen beskriver, at der opstår en kommunikationsrelation (C_{ij}) mellem to personer (I og J). Her er $R1_i$ og $R1_j$ de ressourcer, som person I har til rådighed, og som person J har brug for. $R2_i$ og $R2_j$ er de ressourcer, som person I har brug for, og som person J har til rådighed. En kommunikativ relation opstår således, hvis der er et potentiale for udveksling mellem dem.

Dette er blot et forsøg på at formulere, at der er to personer – de hedder I og J. Den ene har noget, den anden gerne vil have og omvendt – og hvis det skal lykkes, må de snakke sammen eller kommunikere på anden vis. Formlen, der endda er en af de mest enkle, er et godt eksempel på, at der kan være et misforhold mellem de komplicerede forklaringer og den mere simple virkelighed, det egentlig drejer sig om. Essensen i de forskellige moderne netværksteorier er dog interessant og nyttig nok, men i de fleste tilfælde skal teorierne tilpasses en del for at kunne bruges på arkæologisk materiale.

For netværk er ikke nødvendigvis komplicerede størrelser – de drejer sig bare om relationer. Det kan være relationer mellem mennesker: forholdet til ens forældre, skolelærere eller til ekspedienten i Netto. Det er relationer, der hele tiden opbygges og nedbrydes. Nogle relationer vedligeholder man og andre fravælger man. Det har naturligvis ikke været anderledes i fortiden. Nogle netværk suger al energi ud af én, andre bidrager med energi, og nogle netværk giver social kapital.

Noget af det, der kan være synligt i det arkæologiske materiale, er de netværk, som man har valgt at opbygge, og som man investerer i at få opbygget og vedligeholdt. Denne type netværk kan sætte sig spor i det arkæologiske materiale, for eksempel i form af tilstedeværelsen af importerede genstande. Men i forhold til sociologi og psykologi er arkæologien begrænset af, at de individer, der har været i kontakt, for længst er døde. Og de møder og menneskelige aktiviteter, der har fundet sted, er flygtige handlinger, der kan være svære at dokumentere. Derfor vil vores overvejelser naturligvis være på et meget overordnet plan. Men netværkstilgangen er stadig meget relevant for forskningen.

Social netværksteori

I kulturhistoriske analyser bliver sociale netværksanalyser ofte inddraget. Fig. 1. Det er et begreb, som blandt andet socialantropologen John Barnes begyndte at arbejde med i 1950'erne (for eksempel Barnes 1954). Han boede i Storbritannien, der var klasseopdelt. I et samfund, hvor mennesker ikke var ens, var netværkstanken kontroversiel. Man kan derfor hævde, at social netværksteori er opfundet som et meget antielitært begreb, der gav en fortælling om lighed i et ellers klassesdelt samfund (Colding-Jørgensen 2010).

Teorien beskæftiger sig med sociale strukturer, der består af sæt af sociale aktører. Det kan være enkeltpersoner eller organisationer, der har et tilhørende sæt gensidige bånd imellem. Denne teori afføder ofte dekorative diagrammer, hvor man kan diskutere, hvor hensigtsmæssige de er i forhold til arkæologisk materiale. Man kan observere mønstre i strukturerne (diagrammerne) på

Fig. 1. Princippet i de sociale netværksdiagrammer, hvor de sammenbundne aktører ofte markeres med samme type punkter. Illustration: D. Tenerife/Wikimedia.

både globalt og regionalt plan. Man kan forsøge at udpege indflydelsesrige personer i netværket eller undersøge dets dynamik.

Der kan være en tendens til at se disse netværk som en fælles forståelse eller et gitter af menneskelige relationer. Psykologen Anders Colding-Jørgensen (2010) påpeger, at man kan argumentere for, at sociale netværk er en ikkeeksisterende størrelse. Det, man ser, er mennesker, de sociale netværk er bare måden, man vælger at se dem på!

Sociale netværk er en særdeles subjektiv måde at anskue mennesker på. Man lægger en antagelse ned over alle. Antagelsen er, at alle mennesker er sammensat på den samme måde, de har samme status og hensigter, og de kan alle optræde som samme type prikker i et netværksdiagram. Denne netværkstænkning medfører, at alle mennesker er analytisk ligeværdige. Det er en kraftig reduktion af data, og det er en af de store udfordringer, hvis man vælger at bruge social netværksteori i kulturhistorisk sammenhæng. I arkæologien er der nogle yderligere problemer i forhold til

undersøgellesgrader af de forskellige lokaliteter og undersøgellesintensiteten i de forskellige landsdele.

Ud fra de sociale netværksdiagrammer er det umuligt at aflæse undersøgellesgrundlaget for de forskellige lokaliteter. Således vil en nyligt opdaget detektorplads, hvor der kun er gået med detektor én sæson, oftest have den samme type prik som en totalt udgravet boplads, hvor der har været udgravningskampagner i årevis. Hvis man skal denne skævvridning til livs, kan man overveje en anden tilgang.

Aktør netværk teori

I nogle tilfælde kan det give mening at gøre brug af aktør-netværks-teori (ANT) (Latour 2008). Det er en mere diskuterende og fortolkende tilgang, der ikke levner mulighed for at udføre samme type diagrammer, men som kan reducere nogle fejlkilder.

ANT blev udviklet inden for naturvidenskaben. Et gennembrud for teorien var i 1986, hvor sociologen Michel Callon anvendte den til at analysere fiskeri af kammuslinger i Nordfrankrig. Især Bruno Latour har arbejdet videre med området. ANT er en form for ”genstandssemiotik”. Teorien forsøger at tydeliggøre relationerne mellem materiel kultur (tingene) og semiotikken (koncepterne). ANT forklarer, hvordan genstandssemiotiske netværk dannes og fungerer.

Noget, der adskiller ANT fra andre netværksanalyser, er, at mennesker, dyr, teknologier og genstande alle opfattes som aktører, der kan spille aktive roller. Det bliver derfor muligt at tage hensyn til, at arkæologiske genstande spiller en rolle i at overbringe kulturel viden fra en gruppe eller aktør til en anden. Genstandene har budskaber. Hvis en genstand på nogen måde kan påvirke en anden aktørs adfærd, så er genstanden i sig selv en aktør. Hvis en skandinavisk vikings bevidsthed om karolingisk sølv betyder, at han foretager handlinger for at få fat i denne type sølv – ja, så fungerer karolingisk sølv som en aktør i det netværk.

At genstande kan formidle budskaber er især interessant i arbejdet med vikingetidens import, for importen har en ekstra dimension. Den har en fremmed formgivning og dermed en dobbelt signalværdi.

ANT egner sig godt som inspiration til at anskue det arkæologiske materiale. At overføre teorien i stor målestok til et arkæologisk materiale vil ikke nødvendigvis være givtigt. For der er et stykke vej fra de nordfranske kammuslinger til arkæologiske fund fra Danmark, men ANT's ideer og principper er gode nok.

Importerede metalsager fra vikingetiden

I egne undersøgelser har jeg arbejdet med importerede metalfund fra vikingetiden. Det er sket med udgangspunkt i ANT, og genstandene blev betragtet som formidlere af budskaber og som aktører, der kunne påvirke andres handlinger.

De importerede metalsager omfattede tre grupper af fund. 1) Karolingisk sølv, det vil sige sølvbeslag produceret i 800-årene på det europæiske kontinent til den militære elite (Wamers 2005). 2) Karolingisk-ottonske småfibler (Baastrup 2009), der er små standardiserede fibler fra ca. 800 til 1100-årene. De var udbredt blandt mange samfundslag. Nogle var importerede, mens andre var produceret i Danmark efter ”importeret design”. 3) Insulær (engelsk-irsk) import, der er en gruppe heterogene (ofte fragmenterede) genstande af især kobberlegering. Her er både fragmenter af smykker, beslag og kar. En del stammer fra kirker og klostre, hvor de er fjernet fra og sidenhen blevet omarbejdet til for eksempel smykker. Det er genstande, der er mere eller mindre fredeligt importeret til Danmark, og de er blevet omarbejdet i forhold til deres oprindelige intention.

Generelt er en stor del af importen genstande, der endte deres liv som smykker på vikingerne – selv om de oprindeligt var fremstillet til et andet formål.

Fordelingsmæssigt viste det sig, at især den insulære import, men også delvist det karolingiske sølv, befandt sig på pladser eller i områder, der kunne knyttes til eliten og deres aktiviteter. Tilknytning til eliten var gældende for mere end 50 % af den insulære import (28 fund ud af i alt 50). De øvrige fund var primært løsfund, der ikke kunne knyttes til arkæologiske anlæg. For det karolingiske sølv var det 54 fund ud af 66, hvor man kan argumentere for en elitenær fundsituation (Baastrup 2012). Der var en tendens til, at især insulære metalsager og karolingisk sølv cirkulerede blandt eliten. Selv om karolingisk sølv har en vis metalværdi, er der endnu ikke fundet karolingisk sølv i ”almindelige depoter” med klipsølv. Det tyder på, at det karolingiske sølv har været holdt ude af handelssfæren. Den insulære import havde sjældent en stor metalværdi. Disse genstande var værdifulde på en anden måde.

Importens værdi

Importens værdi skyldtes, at den adskilte sig fra hjemligt materiale. Kontinental metalkunst var anderledes end det hjemlige, man kendte. Der kunne være anvendt nogle andre typer dekorative elementer eller motiver. Importen havde en dobbelt signalværdi, en ekstra dimension, der adskilte den fra det vante.

Nogle mennesker havde et udbygget netværk, og de havde ressourcerne til at færdes der, hvor importen oprindeligt kom fra. De havde været på besøg i en kejserpfalz hos karolingerne og de havde set, hvordan karolingisk sølv blev anvendt af eliten dér.

De mennesker kunne sætte importerede genstande ind i en omfattende overregional kontekst. De udgjorde et finkulturelt A-hold. De havde transkulturelle kompetencer og kunne begå sig blandt de europæiske naboer. De kunne måske tale sproget og forstå skik og brug blandt den kontinentale elite. Selv i de tilfælde, hvor de ikke skulle indgå i fredelige sammenhænge med europæiske naboer, så havde de stadig et udbygget netværk. Hvis man skulle plyndre et irsk kloster, så krævede det stadig netværk, ressourcer og viden om det område, man havde tænkt sig at slå ned på, for at komme afsted og for at gennemføre projektet.

Så var der en anden gruppe mennesker. De havde ikke et internationalt netværk. De rejste ikke hjemmefra blandt fremmede naboer, de kunne måske ikke gøre sig forståelige på fremmedsprog. De havde måske flygtigt mødt fremmede handelsfolk ved sjældne lejligheder. Men denne gruppe kunne stadig godt se, at de importerede genstande var noget specielt – for det lignede ikke noget, de tidligere havde set. De udgjorde et finkulturelt B-hold, der kun delvist opfattede importens signalværdi.

Det samme princip ses med den kendte Cave Canem mosaik fra Pompei fra 1. århundrede f. Kr. Fig. 2. De, der ikke kunne læse latin, kunne se på billedet, at de skulle passe på den bidske hund. De, der kunne læse latin, kunne både forstå billedet og teksten – ”pas på hunden” – så de opfattede flere lag informationer. Begge grupper forstod dog budskabet.

På den måde havde kompetencer, og dermed ens finkulturelle status, betydning for status og anseelse. At kunne fremvise sin erfaring med og viden om andre kulturer blev en værdi i sig selv. Man skulle have en bagvedliggende referenceramme, og måske uddannelse, for virkelig at kunne begå sig.

Det er baggrunden for, at når vi finder importerede insulære sager, så er det især på elitens bopladser. Eliten har haft behov for at vise deres viden om internationale forhold. Det var ikke genstandens økonomiske (metal)værdi, der var vigtigst, det var den indbyggede signalværdi, der havde betydning.

Ved at smykke sig med fremmede sager kunne man tydeliggøre, at man havde et godt netværk. Her fungerede genstandene som aktører. De var motivationen for, at man tog vestpå og hentede metalsager. Importerede metalsager kunne dermed give deres ejere social kapital og placere dem i en finkulturel elite – de kunne ”skille fårene fra bukkene”.

Fig. 2. Cave Canem mosaik fra Pompei. Foto: G. Willis/Wikimedia.

En netværkstilgang kan nuancere vores syn på fortiden, men det er afgørende, at man er kritisk overfor, om det arkæologiske materiale kan bære tilgangen. Og det er vigtigt, at man tilpasser og justerer undervejs – for disse teorier er udviklet i en helt anden verden og virkelighed end den arkæologiske. Slutteligt bør terminologien gennemarbejdes – der bliver brugt for mange fremmedord til at beskrive noget forholdsvist simpelt – nemlig relationer.

Litteratur

- Baastrup, M.P. 2009. Småfibler af karolingiske og ottonske typer i Danmark. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2005. 209-255.
- Baastrup, M.P. 2012. *Kommunikation, kulturmøde og kulturel identitet – tingenes rejse i Skandinaviens vikingetid*. Ph.d. afhandling, Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.
- Barnes, J. 1954. Class and Committees in a Norwegian Island Parish. *Human Relations* 7. 39-58.
- Colding-Jørgensen, A. 2010. <http://virkeligheden.dk/2010/sociale-netv%C3%A6rk-findes-ikke/>
- Latour, B. 2008. *En ny sociologi for et nyt samfund. Introduktion til Aktør-Netværk-Teori*. Gylling.
- Monge, P.R. & N.S. Contractor 2003. *Theories of Communication Networks*. New York.
- Wamers, E. 2005 (red.), *Die Macht des Silbers. Karolingische Schätze im Norden*. Katalog zur Ausstellung im Archäologischen Museum Frankfurt und im Dom Museum Hildesheim. Regensburg.

Forfatter

Maria Panum Baastrup er mag.art. og ph.d. i forhistorisk arkæologi fra Saxo-instituttet, Københavns Universitet. Hun er museumsinspektør på Nationalmuseet.

Tissø – Kiev – Konstantinopel: Dansk netværk i øst?

John H. Lind

Det er næsten umuligt at sætte en nedre tidsgrænse for skandinavisk aktivitet i øst (note 1), men der er kontinuitet frem til 11- og 1200-tallet fra en tid længe før vikingetiden traditionelt anses at begynde med plyndringer i vest. Det er med to undtagelser ud fra skriftlige kilder umuligt at bestemme, hvorfra de skandinaver, der er aktive i øst, kommer, hvad enten de frem til slutningen af 900-tallet betegnes ”rus” eller sidenhen ”varægere” eller ”væringer”.

For at belyse spørgsmålet om danske netværk i øst på det aristokratisk-royale plan vil jeg tage udgangspunkt i det første tilfælde, hvor en kilde placerer en gruppe skandinaver aktive i øst et bestemt sted i Skandinavien. Det drejer sig om en berømt episode beskrevet i de frankiske rigsannaler kopieret i klosteret St. Bertin under året 839. Her hører vi om et gesandtskab fra den byzantinske kejser Theophilos til Ludvig den Fromme. Med sig har gesandtskabet en gruppe, der kalder sig og sit folk ”rhos”. Disse bad Theophilos Ludvig hjælpe dem hjem, da den vej, de var kommet, nu var spærret. Af frankerne blev de imidlertid mødt med mistænksomhed, ikke mindst da de afsløredes som sveoner og derfor mistænktes for at være spioner (Rau 1972, 42 ff.).

Præcis, hvad disse sveoner har lavet i Byzans, nævnes ikke. Snarest har de tilhørt et regiment bemandet af disse rhos, som vi senere hører om og som netop var opkaldt efter disse skandinavers selvbetegnelsen, rus’, på samme måde som kejserens varægergarde siden opkaldtes efter varægere, efter at det var blevet betegnelsen på skandinaver i øst, i takt med, at rus’ havde ændret betydningsindhold. Flere klausuler i de traktater, der blev indgået mellem de byzantinske kejsere og rus’-fyrsterne Helge (Oleg) og Ingvor (Igor) i år 911 og år 944, omhandlede specifikt hvervningen til disse rus’-regimenter (note 2).

I tid sammenfalder notitsen om de strandede rhos med fund af segl i tre af tidens danske magtcentre, Hedeby, Ribe og Tissø. Seglet tilhører en Patrikios Theodosios, der formodes at have haft ansvar for hvervning af fremmede hjælpetropper og muligvis deltog i gesandtskabet til frankerne (Androshchuk 2013, 149 ff.). Der er selvfølgelig et element af tilfældighed i arkæologiske

fundmønstre, men at der i Danmark er så relativt mange fund af dette segl, der ellers kun er kendt fra Gnězdovo, er tankevækkende og det synes at placere Danmark centralt i de byzantinske bestræbelser for at få afhjulpet nogle af de militære trusler, Byzans stod med.

Det kan synes, at Danmark er et fjernt sted at hverve tropper, men her må vi huske, at skandinaver allerede længe havde været aktive langs det østeuropæiske flodsystem. Og hvad vi ofte glemmer eller ikke er bevidste om er, at skandinaver i løbet af 800- og 900-tallet oprettede flere magtcentre i Østeuropa, som fremstår som selvstændige fyrstedømmer. De er kun kendt, fordi de på tidspunkter kom i kontakt med det rjurikide-dynasti, der blev de egentlig grundlæggere af Rus'-riget og som siden producerede tilbageskuende kilder, der beskrev processen. Først og fremmest "Beretningen om de svundne år" eller "Nestorkrøniken", dog suppleret med en ældre russisk krønike og flere byzantinske kilder.

Ifølge disse kilder finder vi i Kievområdet omkring år 860 fyrsterne Høskuldr (Askold) og Dyri (Dir), der i år 860 stod bag et angreb på Byzans. Måske samtidigt har vi et andet fyrstehus i det fremtidige Novgorod-område, der i slutningen af 800-tallet blev afløst af rjurikiderne, med Hrørekr (Rjurik) og Helgi (Oleg). Disse ekspanderede snart mod syd og senest år 907 havde Helgi erobret Kiev. I Pskov har vi senest omkring år 920 et fyrstehus, hvorfra Rjuriks angivelige søn, Ing[v]or (Igor) hentede sin hustru Helga (Ol'ga) engang inden år 940. Endelig senest år 970 finder vi i Polotsk langs den vestlige Dvina et dynasti under en Ragnvald (Rogvolod), der i år 980 blev besejret af rjurikiden Vladimir, hvorved det oprindelige Rus'-rige blev en samlet helhed.

Fælles for alle disse magtcentre er, at vi i intet tilfælde ved, hvorfra i Skandinavien grundlæggerne kom. Og kun i tilfældet med rjurikidernes stamfar, Hrørekr, har han med en vis rimelighed kunnet sammenholdes med en i vest kendt fyrste af det danske kongedynasti, Rorik († år 873), der en tid fungerede som "vikingevagt" i Frisland. Identifikationen af Rjurik med Rorik dukker lejlighedsvis op i forskningen, senest hos russiske arkæologer. Det bliver dog aldrig til andet end en hypotese, der ikke rigtig kan bruges til noget.

Ved siden af årbøgerne fra St. Bertin er der yderligere kun én vestlig kilde, der anfører den geografiske eller etniske oprindelse på skandinaver, der er aktive i øst. Det er en tekst, som vi finder i biskoppen Thietmar af Merseburgs krønike. Den beskriver forholdene i Kiev under en kaotisk broderstrid om arvefølgen efter Vladimir den Helliges død i år 1015. På det tidspunkt havde det i årtier vrimlet med varægiske tropper som led i interne stridigheder om magten i Rus'. Fordrevet fra sit fyrstesæde i Novgorod var Vladimir således selv vendt tilbage med varægere fra "hinsides

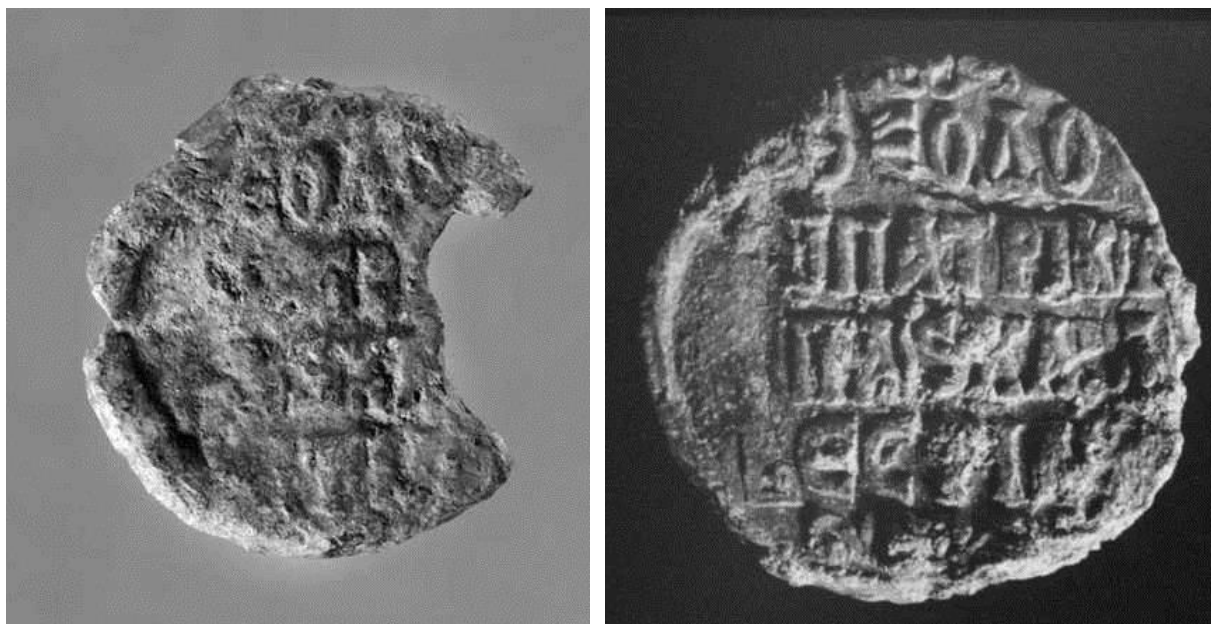

Fig. 1. To af de i Danmark fundne segl tilhørende Patrikios Theodosios ca. år 840. Tissø-seglet til venstre, Ribe-seglet til højre.

havet” og med disse varægere havde han erobret Kiev i år 980 (Svane 1983, 73). Umiddelbart inden Vladimir døde i år 1015, havde Jaroslav, en af hans sønner, som var fyrste i Novgorod gjort oprør mod faren og havde i den forbindelse ”sendt over havet” efter varægere (Svane 1983, 111).

Det centrale begivenhedsforløb, hvori oplysningen i Thietmars krønike indgår, hører til årene 1015-1019 efter Vladimirs død, da hans mange sønner kom i strid om arvefølgen. Først var det en af Jaroslavs halvbrødre, Svjatopolk, der tog magten i Kiev, efter at have fået tre halvbrødre myrdet. I år 1016 fordrev Jaroslav med sine varægere og Svjatopolk fra Kiev. Hjulpet af sin svoger, den polske konge Boleslaw, kunne Svjatopolk dog generobre Kiev den 14. august 1018. Med sig havde Boleslaw ungarske, petjenegiske og tyske tropper, der snart sendtes hjem, heriblandt Thietmars informant, hvis rapporter om forholdene i Kiev Thietmar nåede at indføre i sin krønike inden sin død 1. december 1018.

Her hører vi, hvorledes byen bliver brandskattet af Boleslaw, hvorefter vi får en beskrivelse af byen, der slutter:

”Ligesom det hele land vinder byen sin styrke ved, at flygtende slaver samler sig i byen overalt fra men især fra områder, der er blevet løbet over ende af snapfodede danskere, der hidtil med held har modstået petjenegernes angreb og også var sejrige over andre fjender.”
(Trillmich 1974, 474)

Tydeligvis har de varægere, der var aktive under arvefølgestriden, i Thietmars informants optik været danskere og de har i hans øjne udgjort en betydelig militær styrke, der har været kendetegnet ved både slagkraft og mobilitet. For at den har kunnet fungere som sådan, må vi formode, at den er kommet til Rus' som en samlet, organiseret militær enhed, der er udgået fra et kongeligt eller aristokratisk miljø. Her skal vi erindre os, at skandinaver, der søgte tjeneste i Byzans, måtte være både veltrænede og velbjergede. Var de ikke velbjergede, måtte de stå under en leder, der kunne betale ikke bare rejsen, men også erlægge det krævede gebyr for at blive optaget i Varærgarden – et moment, der kan overraske os (Lind 2013, 354).

Oplysningen om de snapfodede danskere i Thietmars krønike er traditionelt enten blevet forbigået i tavshed eller mødt med skepsis, selvom vi dårligt kan forestille os en berettende kilde med højere kildeværdi. Det er dog begyndt at ændre sig. Med Thietmars oplysninger in mente og inspireret af de arkæologiske fund, der i den seneste menneskealder er gjort i Danmark, suppleret med sikre dendrodateringer – nu senest bekræftet i Jellingprojektets resultater – er især russiske og ukrainske arkæologer begyndt at argumentere for, at de mange varægere, der var aktive i Rus' omkring årtusindeskiftet, først og fremmest er kommet fra Danmark, hvor Harald Blåtand og hans efterkommere synes at fremstå som de eneste, der i Skandinavien har haft tilstrækkelig styrke til at forsyne først Vladimir og siden Jaroslav med så mange hjælpetropper, at disse har kunnet tage og på sigt beholde magten i Kiev – for begges vedkommende i 35 år. Derfor søger disse forskere også i stigende grad paralleller i Danmark, ikke mindst hvad angår de talrige fæstningsanlæg, der er under udgravning (Kovalenko 2013, 287 f.). Der er derfor al mulig grund til at tage Thietmar af Merseburgs oplysninger om de snapfodede danskeres indsats i Kiev-riget alvorligt.

En vigtig måde at skabe netværk i samfundets øverste segment var givetvis ægteskabelige forbindelser, ikke blot på det fyrstelige og royale plan, men det er oftest kun dem, vi kender til og det kun yderst ufuldstændigt. Det skal fremhæves, at der også må have været mange slægtsforbindelser mellem kongehusene og de lokale aristokratiske familier, for det var nok kun til den kongeætling, der var udset til at arve tronen, der blev indhentet ægtefæller fra andre fyrstehuse. Men bortset fra Harald Hens og Erik Ejegods ægteskaber med medlemmer af aristokratiet kender vi kun lidt til den type ægteskaber. Med tanke på Svend Estridsens mange kendte sønner og sikkert ligeså mange ukendte døtre, der endnu ikke kunne sendes i klostre, må adskillige af disse være blevet afhændet inden for kongefamiliens aristokratiske netværk. Når ikke mindst Hvidefamilien

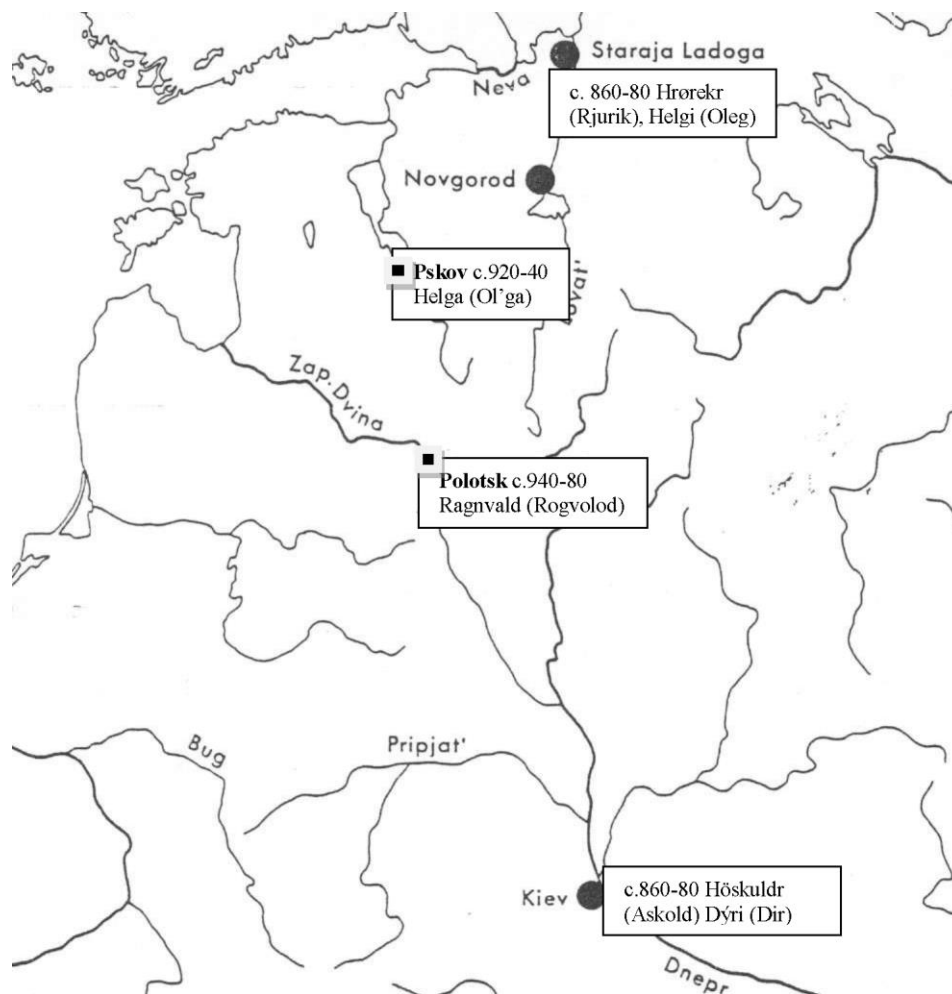

Fig. 2. Kendte skandinaviske magtcentre på vejen fra varægerne til grækerne.

blev så magtfuld, kan det hænge sammen med, at den på den måde er blevet knyttet til kongeslægten.

En meget vigtig forbindelse på det royale plan, som knyttede yderpunkterne i hele det i vikingetiden skandinavisk influerede område sammen, involverede i første omgang ikke dansk deltagelse på anden måde, end at den blev formidlet af Svend Estridsen. Det skete, da kong Svend omkring år 1070 fik Gytha, den faldne angelsaksiske konge Harald Godwinsons landflygtige datter, gift med den unge, men senere så mægtige, storfyrste i Kiev, Vladimir Monomakh. Det er en forbindelse, de danske valdemarer er direkte efterkommere af og som knytter en første, men ikke sidste, direkte forbindelse fra Danmark til det byzantinske hof. Vladimir Monomakh var barnebarn af kejser Konstantinos IX Monomakhos.

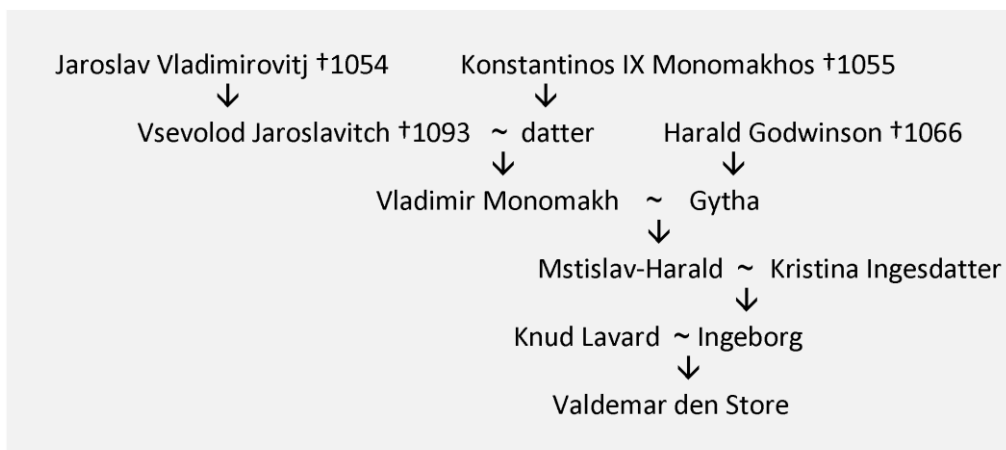
Det er også en forbindelse, der kan danne en del af baggrunden for den byzantinske indflydelse i en del af de kalkmaleriværksteder, der er virksomme i Danmark på et tidligt tidspunkt. Denne byzantinske indflydelse ses især i kirker på Sjælland og i Skåne.

Tidligere blev kalkmalerier anset for at være kommet til efter ca. 50 år efter opførelsen af de stenkirker, hvori de forekommer. Det er grundlaget for dateringen af mange af de tidligste kalkmalerier til ca. år 1150-75. Nu kan det imidlertid i mange tilfælde vises, at malingen af de tidligste kirker med kalkmalerier er sket i umiddelbar forlængelse af stenkirkens opførelse. Det har flyttet dateringen af en lang række kalkmaleriværksteders arbejder tilbage til tidspunktet for kirkernes bygning. Samtidig er der sket det, at flere af de kirker, der har de tidligste, byzantinsk influerede kalkmalerier, har fået dendrodateret bygningsbærende bjælker, hvorved det har vist sig, at en række kirker er betydeligt ældre end tidligere antaget og at de således tilhører den sene vikingetid. Det gælder eksempelvis Gundsømagle, der nu kan dateres til år 1100, hvorved gengivelser af de to apostelfyrster, Peter og Paulus, nu er de tidligst kendte byzantinsk influerede kalkmalerier i det gamle Danmark.

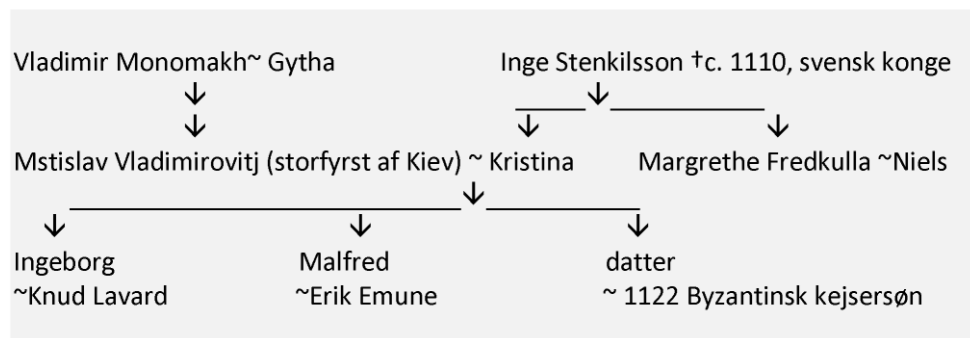
Et værksted, der excellerede i byzantinsk influerede kalkmalerier, var Vä-værkstedet. Vä kirke er indviet i år 1121 som kongelig doneret kirke, hvor dronning Margrethe Fredkulla fremstilles i byzantinsk klædedragt, mens hun frembærer kirken til Gud, mens kong Niels må nøjes med et gyldent relikvieskrin. Margrethe Fredkulla havde direkte slægtsforbindelser til både fyrstehuset i Kiev og kejserhoffet i Konstantinopel.

Vä-værkstedet stod også for malingen af Sæby kirke ved sydøstbredden af Tissø midt i et område, der synes domineret af Hvideslægten. Også her ses den byzantinske indflydelse tydeligt i fremstillingen af eksempelvis dydefigurerne i korbuen (Haastrup & Lind 2013, 382 ff.). Når vi ser denne byzantinske indflydelse tidligt i 1100-tallet, må det hænge sammen med forbindelser, der er knyttet allerede i vikingetiden. Har stormandsgården i Tissø, allerede da Patrikios Theodosios' segl havnede der, været knyttet til Hvideslægten, synes hvidernes netværk over et spand af små 300 år at have nået både Rus' og Byzans, og slægten har givetvis været mægtig nok til at kunne organisere de hvervninger af de tropper, der var behov for i øst, hvad enten de skulle hjælpe med til at afværge trusler mod Byzans eller hjælpe rus'-fyrster som Vladimir eller Jaroslav til magten.

Det er netværk, vi sjældent er bevidste om, men som ikke desto mindre er vigtige.

Valdemarernes russisk-byzantinske slægtsforbindelse

Margrethe Fredkullas forbindelser til hofferne i Kiev og Konstantinopel

Afbildningen af Charitatis i Sæby kirke ved Tissø

Noter

1. Skandinavisk tilstedeværelse i Staraja Ladoga er dendrokronologisk dateret til år 753, hvorfra de tidligt bevæger sig ad Volgaruten mod Kalifatet. Noget sensationelt proklamerer videnskabsjournalisten A. Curry (2013) på grundlag af estiske arkæologers fund i Estland, at "the first Vikings" tidligt i 700-tallet blev dræbt i slag og ligger begravet i to skibe; det største, med antydning af brug af sejl, rummer 33 lig. Accepteres det, er det kronologiske hul mellem vendel- og vikingetid stort set lukket.
2. Traktatteksterne findes i dansk oversættelse af Gunnar Svane (1983, 42-43; 54).

Litteratur

- Androshchuk, F. 2013. Byzantium and the Scandinavian world in the 9th-10th century. In: Bjerg, L., J.H. Lind & S.M. Sindbæk (eds.), *From Goths to Varangians*. 147-191.
- Curry, A. 2013. The first Vikings. *Archaeology* 2013, June.
- Haastrup, U. & J.H. Lind 2013. Royal family connections and the Byzantine impact on Danish Romanesque church frescos. Queen Margareth Fredkulla and her nieces, In: Bjerg, L., J.H. Lind & S.M. Sindbæk (eds.) *From Goths to Varangians*. 381-411.
- Kovalenko, V. 2013. Scandinavians in the East of Europe: in search of glory or a new motherland? In: Bjerg, L., J.H. Lind & S.M. Sindbæk (eds.), *From Goths to Varangians*. 256-294.
- Lind, J.H. 2013. Darkness in the East? Scandinavian scholars on the question of Eastern influence in Scandinavia during the Viking Age and Early Middle Ages, In: Bjerg, L., J.H. Lind & S.M. Sindbæk (eds.), *From Goths to Varangians*. 341-367.
- Rau, R. 1972. *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte II: Annales Bertiniani, Annales Vedastini, Annales Xantenses*. Darmstadt.
- Svane, G. (udg.) 1983. *Nestorkrøniken. Beretningen om de Svundne År*. Århus.
- Trillmich, W. (udg.) 1974. *Thietmar von Merseburg: Chronik*. Darmstadt.

Forfatter

John H. Lind er historiker-slavist og dr.phil.

Sig Syd

– en port mod vest?

Hemming Zaramella Hansen

Sig Syd er en vestjysk detektorlokalitet, som ligger 6 km nordøst for Varde i nær relation til Varde Å. Lokaliteten findes 18 km inde i landet i fugleflugtslinje fra Ho Bugt, hvor Varde Å har sin udmunding. Et særligt interessant aspekt ved Sig Syd er lokalitetens store tidsspænd. Der er fundet daterbare oldsager af metal fra sen førromersk jernalder til og med middelalder, med et dyk i romersk jernalder. Størstedelen kan dateres til vikingetid og tidlig middelalder, og består hovedsageligt af personligt udstyr, hesteudstyr og genstande, der relaterer sig til handel og udveksling samt håndværk og produktion. Af mere usædvanlige fund kan nævnes en guldgubbe fra yngre germansk jernalder og et insulært sølvbeslag fra 800-tallet.

I kraft af Varde Å og et rigt netværk af mindre vandløb er lokaliteten i høj grad beskyttet af naturlige begrænsninger i kommunikationsforholdene i det nære landskabsrum. Området kan derfor kontrolleres med relativt få ressourcer. Samtidig er Varde Å både et rigt ressourceområde og en vigtig færdselskorridor mellem de kystnære egne og den indre del af landet. Disse forhold er formentlig hovedårsagerne til, at der er aktiviteter på Sig Syd i over et årtusinde.

Tages der udgangspunkt i vikingetiden, så skal lokaliteten ses i direkte relation til en række interessante lokaliteter og fund i egnene nord for Sig Syd, i Thorstrup, Tistrup og Horne sogn. Ved Tistrup er der i 2010 udgravet bebyggelse fra vikingetid vest for Tistrup Kirke. Fig. 1 (hvid prik). Bebyggelsen består af et større indhegnet gårdskompleks med hovedhuse og økonomibygninger i flere faser fra 900- og 1000-tallet. Et stort hovedhus skiller sig ud med en længde på 40 meter, og 380 m² under tag. Lokaliteten er endnu ikke fuldt afgrænset (Andersen 2010). Få km nord for Tistrup er der ved Gødsvang udgravet en vognfadingsgrav fra 900-tallets anden halvdel (Fabech 1989). Fig. 1 (blå prik). Få km vest for Tistrup er der ved Hornelund fundet

to pragtsmykker af guld, Hornelundspænderne, samt en guldarmring. Fig. 1 (gul prik). Spænderne, som er ca. 8,5 cm i diameter og vejer henholdsvis 62 og 75 gram, er formentlig produceret i Sydsandinavien i 1000-tallet (Frandsen 1994). Ved Horne Kirke, ca. 1 km vest for Hornelund, står der i dag en meget sjælden vestjysk runesten, Hornestenen. Fig. 1 (gul prik). Stenen er fragmenteret, og derfor er der usikkerhed om indskriftens betydning. Der kan stå ”Ravnunge-Tue gjorde denne høj” eller ”Ravnunge-Tue gjorde Thyras høj” (DR 34). Navnet Ravnunge-Tue (og naturligvis Thyra) er tidligere sat i forbindelse med Jellingdynastiet og figurerer på mindst to andre runesten i den østlige ende af Ribe Amt: Bække- og Læborgstenene (Nielsen 2001; 2005).

Storgårdskomplekset, vognfadingsgraven, pragtsmykkerne, guldarmringen og runestenen betyder utvivlsomt, at særdeles indflydelsesrige individer færdes, lever og dør i Thorstrup, Tistrup og Horne sogn i vikingetid; muligvis en slægt med direkte relationer til kongemagten. Sig Syd skal med andre ord ses i relation til et elitært – et aristokratisk – miljø. For at uddybe forståelsen af lokaliteten yderligere, er det relevant at vende blikket mod sydvest, nærmere bestemt mod Vester Vedsted og Hviding sogn, sydvest for Ribe. I pågældende sogne findes flere kendte lokaliteter, som Dankirke, Okholm, Gl. Hviding, Råhede, Høgsbrogård og Vivegrøften. Området sydvest for Ribe kan betegnes som et rigdoms- og magtcenter i det første årtusinde e. Kr. (Feveile i tryk). Der er flere interessante genstandsmæssige sammenfald mellem Sig Syd, Gl. Hviding og Råhede. To eksempler skal nævnes her. Der er på de tre lokaliteter i alt registreret ni korsfibler af Råhedetype, som formentlig er lokalproduceret i Vestjylland efter kontinentale, kristne forbilleder i 800-tallets anden halvdel (Feveile 2011). Fig. 2 (øverst). Et andet eksempel på en genstandstype, der er yderst udbredt på Ribeegnen, og som også er velrepræsenteret på Sig Syd, er de importerede karolingisk-ottonske småfibler. Fig. 2 (i midten). Tilstedeværelsen af korsfiblerne af Råhedetype og de karolingisk-ottonske småfibler indikerer, at Sig Syd er knyttet til flere lokaliteter på Ribeegnen, og er en del af et større netværk; et sydvestjysk ”gateway community”. Et ”gateway community” kan

Fig. 2. Et udvalg af oldsager fra Sig Syd. Øverst: To fragmenter af korsfibler af Råhedetypen. Tegning: Feveile 2011. Fotos: Lars Chr. Bentsen, Museet for Varde By og Omegn. Midterst: Fem karolingisk-ottonske småfibler. Fotos: Lars Chr. Bentsen, Museet for Varde By og Omegn & Hemming Zaramella Hansen. Nederst: Et insulært sølvbeslag. Tegning: Bent E. Nielsen, Museet for Varde By og Omegn. Foto: Lars Chr. Bentsen, Museet for Varde By og Omegn.

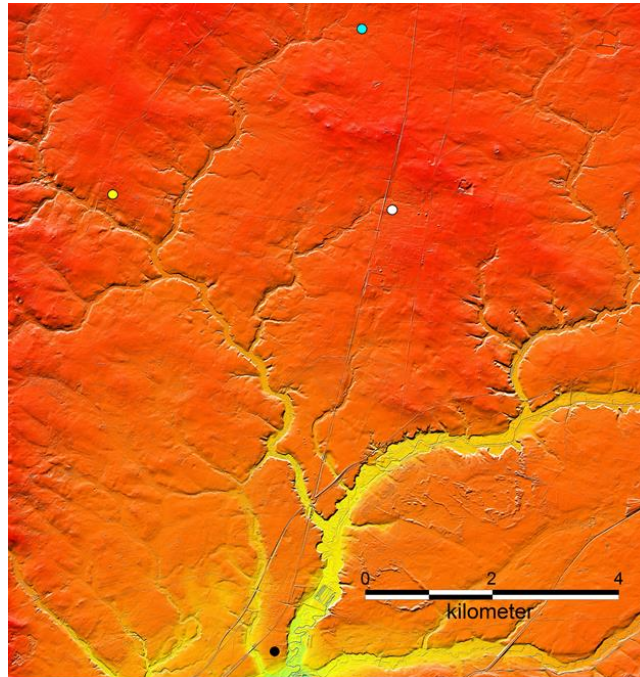

Fig. 1. Sig Syd samt lokaliteter og fund fra Thorstrup, Tistrup og Horne sogn. Bemærk hvordan de nævnte områder er direkte forbundet af vandveje. Sig Syd = sort prik. Tistrup = hvid prik. Gødsvang = blå prik. Horne = gul prik. Illustration: Hemming Zaramella Hansen.

opfattes som en neutral betegnelse af koncentrationerne af forskellige importgrupper og deres lokale netværk (Baastrup 2012). Med andre ord: et område med en geografisk forankret elite, hvor import af forskellig karakter modtages og sidenhen videredistribueres i forskellig grad og igennem forskellige samfundslag. At Sig Syd er en yderst integreret del af et sydvestjysk ”gateway community” understøttes yderligere af fundet af et, for det danske område unikt, insulært sølvbeslag. Fig. 2 (nederst). Beslaget er produceret i et nordengelsk værksted i 800-tallet og kan oprindeligt stamme fra et kirkeligt skrin eller fra fint hesteudstyr. Hvor de karolingisk-ottonske småfibler cirkulerer i forskellige samfundslag i proveniensområderne såvel som i Danmark, så findes de få insulære genstande i det danske område oftest på elitens bopladser eller i anden direkte elitær kontekst. De udveksles mellem de højeste sociale klasser, og derfor vil genstandene netop ofte genfindes i ”gateway communities” og elitære knudepunkter (Baastrup 2012).

På Sig Syd cirkulerer der altså forskellige genstande, som har en høj signalværdi i den sociale kommunikation; genstande, som kommunikerer social og kulturel identitet. Alt peger i retning af, at magthaverne, der har sæde i Thorstrup, Tistrup og Horne sogn i vikingetid, har kompetencerne til at skabe, vedligeholde og forny internationale handelsalliancer og kontakter. Overordnet set kan en af lokalitetens funktioner derfor være som videredistribuerings- og udvekslingsplads, godt beskyttet langt inde i landet. Stedet kan være et knudepunkt for lokal, regional og overregional kommunikation, transport og færdsel, der tiltrækker individer og forskellige sociale grupper, og hvor blandt andet import af forskellig karakter samles og udveksles.

Afslutningsvis skal det nævnes, at langt størstedelen af metalfundene fra Sig Syd er gjort over kun to pløjesæsoner af én metaldetektorbruger. Lokalitetens potentiale er langt fra udtømt, og fremtidige afsøgninger med metaldetektor i området vil utvivlsomt nuancere billedet af Sig Syd og dens omegn yderligere. Dette understøttes af en håndfuld nye metalfund fra markerne øst for Hodde Kirke, blot få km øst for Sig Syd. I november 2013 er der her fundet et insulært vægtlod, en korsfibel af Råhedetype samt to karolingisk-ottonske småfibler. Studiet af detektorlokaliteten Sig Syd samt de seneste fund fra Hodde bekræfter, at metaldetektorfund og -lokaliteter kan bidrage med værdifulde informationer om kulturel identitet og kommunikation over store afstande. Og de kan også udbygge kendskabet til vikingetidens aristokratiske miljø i Thorstrup, Tistrup og Horne sogn.

Litteratur

- Andersen, S.T. 2010. Vikingerne ved Tistrup. *Opdatering. Årbog for Museet for Varde By og Omegn & Ringkøbing-Skjern Museum* 2010. 171-179.
- Baastrup, M.P. 2012. *Kommunikation, kulturmøde og kulturel identitet – tingenes rejse i Skandinaviens vikingetid*. Ph.d.-afhandling, Saxo-instituttet, Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.
- Fabech, C. 1989. Gravplads fra yngre romersk jernalder, germansk jernalder og vikingetid. *Mark og montre* 1989. 16-21.
- Feveile, C. 2011. Korsfibler af Råhedetypen. En upågtet fibeltype fra ældre vikingetid. *KUML* 2011. 143-160.
- Feveile, C. i tryk. At the geestland edge south-west of Ribe – on the track of a centre of wealth during the 1st millennium AD. I: Stidsing, E, K. H. Nielsen & R. Fiedel (red.), *Rural Wealth and Complexity in later Iron-Age Jutland*.
- Frandsen, L. 1994. Hornelund – guld og slagge. *Fra Ribe Amt* 1994. 214-220.
- Nielsen, M.L. 2001. Runestenen i Horne og spørgsmålet om stenens oprindelige placering. *Fra Ribe Amt* 2001. 441-448.
- Nielsen, M.L. 2005. Ravnunge-Tue som navngiven viking, runestensrejser og myte. *Hikuin* 32. 7-22.

Forfatter

Hemming Zaramella Hansen er cand.mag. i forhistorisk arkæologi fra Saxo-instituttet, Københavns Universitet 2013. Hans speciale ligger til grund for denne artikel.

To verdener – et skifte i vikingetidens magtideologi

Maj Helqvist

Forudsætningen og tilgangen til denne artikel skal findes i mit tidligere arbejde med kristningen af danerne. Her blev det meget hurtigt tydeligt, at det var nødvendigt at se på fra hvilken verden de, der skulle omvendes, kom. Dette, idet det må være en grundliggende præmis at forstå den før-kristne verden, for at kunne forstå, undersøge og måske endda konkludere noget om betydningen og konsekvenserne af trosskiftet og den rolle kirken fik i landet.

En af de største udfordringer ved at forstå den før-kristne verdens udgangspunkt i forhold til det kristne, er den stor forskel i kildematerialet – dette gælder både mængden og karakteren af kilderne, hvilket overordnet bunder i to forhold: 1) brugen af skrift er i Danmark meget sparsom inden kristendommen og 2) kristendommen er en lærereligion, der bygger på hellige tekster, hvilket gør, at materialemængden er stor.

Fra skriftlige kilder har vi kirkens egne ord om dens verdensbillede, hvorfor vi kender det ideologiske udgangspunkt. Hovedteksten er Biblen, men kirkefolk har til alle tider skrevet om kirken, dens folk og deres forbindelse til omverdenen. Dette materiale rummer blandt andet en række beretninger, krøniker og levnedsskildringer.

Den før-kristne tro betragtes derimod som en religiøs tradition, der byggede på en praksis, som vi i dag ikke kender meget til. For eksempel er kendskabet til de steder, hvor de udøvede deres kult, yderst begrænset (Jensen 2004, 497 f.). Kildematerialet stammer derfor primært fra arkæologien, runeindskrifter samt fra en række senere kilder, der alle stammer fra den middelalderlige skriftkultur: edda- og skjaldedigtning, sagalitteratur og historiske værker som Saxo. Tilsammen giver de et indblik i mytologien og i det verdensbillede, der herskede i det før-kristne samfund. Man

kan derfor også argumentere for, at kildesituationen på forhånd giver en skævvridning i undersøgelsen af forholdene mellem det før-kristne og kristendommen.

Hertil kommer, at den før-kristne tro i sig selv synes mindre regelret. Sidstnævnte skal ikke forstås som en decideret mangel på regler og styring, men at denne kan se ud til at være mere lokalt forankret – for eksempel hos den enkelte stormand eller konge. Manglen på regelrethed er således relativ og set i forhold til kristendommen, med dens lovtekster og stærke organisation, synes det før-kristne mere løs i sin struktur.

Religion kontra verdensbillede

Når man ønsker at se på hvilke forandringer, der sker blandt danerne igennem kristningsprocessen, og som her, hvad der sker med vikingetidens magtideologi, er det først og fremmest væsentligt at se på, hvilke størrelser vi har med at gøre. En vigtig pointe er således, at danernes møde med kristendommen ikke blot kan betragtes som et møde mellem to religioner, men også – og måske af størst betydning – et møde mellem to kulturer, to forskellige verdenssyn.

Når jeg sætter begreberne religion og verdensbillede op over for hinanden, er det, fordi jeg ser en række problemer ved uden videre at kalde det, der var før kristendommen, for religion. Dette skyldes ikke, at jeg helt ønsker at afskrive det som en religion, men snarere at jeg mener, at de to er så fundamentalt forskellige, at man ved - uden nærmere forklaring - at kalde dem begge for religioner, kan komme til at behandle dem ud fra samme kriterier.

Eksemplerne på det før-kristne og det kristnes forskellighed er mange, så her vil jeg blot nævne, hvad jeg anser som de mest grundlæggende.

Meget forsimplet kan man se det før-kristne og det kristne verdensbillede, som henholdsvis horisontalt og vertikalt. Men det væsentlige her er ikke så meget, hvorledes de forskellige elementer i de respektive verdensbilleder placerer sig i forhold til hinanden, men snarere hvordan de forskellige guder/mennesker og sfærer/verdner forholder sig til og interagerer med hinanden. Her kan det give mere mening at se det før-kristne som cyklisk og det kristne som lineært.

Et eksempel på det cykliske ser vi i *Vølvens Spådom*, hvor det blandt andet lyder: *Jeg mindes jætter, urtidsfødt, de som fordum fostrede mig; ni verdener husker jeg, ni jættekvinder, det navnkundige skæbnetræ skjult under jorden* (Sørensen og Steinsland 2001, 11). Vølven beskriver således, hvordan hun er forud for den verden, vi kender, dengang kun kaosmagterne var til, personificeret som jætter. At hun har levet i en evighed, gør hun gennem teksten gældende ved, at hun har kendt ni verdner – således følger den ene verden den anden. Den samlede tekst kan inddeles i tre: den første

beskriver overgangen fra Kaos til Kosmos, mens den anden beskriver de konflikter, der fører mod Ragnarok, hvilket igen fører til undergang. Og den tredje, hvor vølven ser en ny verden og Kosmos atter bliver til og den unge generation af guder råder.

Det kristne verdensbillede kan omvendt ses som lineært, hvor menneskets vej er mod evig frelse. Desuden kan det før-kristne verdensbillede ses som et udtryk for grundlæggende forestillinger om verdens indretning og naturens gang, hvor kristendommen er dogmatisk og i langt højere grad formulerer idéen om det hinsidige, og med dét et langt større fokus på efterlivet, end det ses ved det før-kristne verdensbillede.

Traditionelt ses den kristne Gud, som den almægtige skaber, repræsenterende det absolut gode. Endvidere kaldes han ”fader” – rollen understreges yderligere af sønnen Jesus og moderen Maria. Anderledes forholder det sig med det før-kristne verdensbillede. Her er ingen absolutter og alle interagerer med hinanden. Ja, faktisk går de længere end at interagere, de er afhængige af hinanden. Et godt, og af de fleste kendt, eksempel er fra *Kvadet om Hymir*, hvor vi får den fulde fortælling om Thors fiskefærd. Thor er på fisketur med jætten Hymir for at fange Midgårdsormen, Jordens omslynger. I fortællingen hører vi om Thors rasende forsøg på at hive ormen ind og derved risikere at sætte verdensordenen over styr, idet Midgårdsormen er den, der danner ring om guder og menneskers verden. Men ikke alene sætter Thor verden på spil i sit raseri, det er også Hymir, der ved at kappe linen, redder verden (Sørensen og Steinsland 1990, 83 ff.).

Ligeledes ses det, at guder og jætter får børn med hinanden, en række af de væsner (herunder også Midgårdsormen), der spiller væsentlige roller i fortællingerne og roller, der er nødvendige for verdens sammenhæng.

Endelig vil jeg her nævne forskellen i forholdet til slægten. I den før-kristne mytologi består guderne af to slægter, der har familieband til jætter og andre væsner. Dette er i modsætning til kristendommen, hvor vi ser en klassisk patriarkalsk familiestruktur med fader, moder og søn. Herudover har Gud alene skabt verden, hvor vi ved det før-kristne verdensbillede ser, at Odin og hans brødre *sammen* skaber verden. Den katolske kirke fragtede det synspunkt med sig fra oldkirken, ja i selve sin organisation, at slægten ikke udgjorde et individs yderste sammenhæng, den dannede kirken og dens forkyndelse (Jensen 2004, 506).

Hvad kan forskellene have haft af betydning?

For at forstå de mulige betydninger af forskellene ved de to magtideologier er det nødvendigt, at forstå med hvilket ansigt den nye tro kom til landet. Ligesom det giver mening at se på de mulige

bevæggrunde, der kan ligge bag Haralds konvertering. Sidstnævnte, idet der herigennem kan tegnes et billede af hvilke ændringer danernes konge har kunnet opnå, der igen kan give et indblik i mulige forskelle.

Før kristendommen nåede danernes grænser, havde den allerede, både som religion og institution, været igennem en lang udviklingshistorie. Væsentlig for den magtideologi både kirken og de kristne herskere syd for grænsen stod for, er følgende begivenheder:

1. juledag i år 800 deltog Karl den Store i Peterskirkens messe, hvor paven anbragte kejserkronen på Karls hoved. Det var første gang, at paven kronede en kejser. Motivet og baggrunden for denne handling er stadig til diskussion og er for omfattende i denne kontekst, men begge havde en fordel i at vestens kristenhed havde et verdsligt og af kirken velsignet overhoved (Lausten 1997, 92 ff.). Begivenheden fik både stor symbolsk og politisk betydning for Europa. Senere gav man dette rige navnet Det Hellige Romerske Rige, helligt, fordi paven var øverste myndighed i kirkelige anliggender. Rigets verdslige hersker var kejseren, der var kirkens forsvarer. Karl begyndte også et større projekt, der i hovedtræk gik ud på at påtage sig ansvaret for folkets kristelige opdragelse. I år 962 overtog Otto I kejsertronen, da han blev kronet tysk-romersk kejser af paven. Ottos første regeringsår var præget af indre stridigheder, men han fik hjælp af kirken, idet rigets biskopper støttede ham, hvilket resulterede i, at han beholdt magten, og at konge og kirke blev knyttet tættere sammen. Otto støttede samtidig kristningen af de hedenske slaver og danerne, hvilket han blandt andet gjorde ved at oprette nye bispesæder, herunder Hamborg-Bremen, som de danske områder blev underlagt (Jensen 2004, 268 ff.). Det var denne konstellation af gejstlig og verdslig magt, danerne stod overfor ved Harald Blåtands døb.

Hvis vi går ud fra, at det ideologiske og religiøse billede, vi kan lede ud af de mytologiske fortællinger, afspejler det almene liv, er det således muligt at bruge forskellene i mytologiske tekster som argument for, at kongens rolle i teorien ændrer sig med dennes konvertering. Hvis man hertil lægger, at kongen med kristendommen i ryggen kunne forsvare sin position som enehersker, hvilket vi ved, bliver bakket op af kirken. Det vil sige, at han via den kristne ideologi, i teorien, kunne hæve sig over stormændene og mulige konkurrenter til tronen, alene fordi han var konge – således stemmer den religiøse, vertikale struktur også overens med kirkens ideal for det jordiske liv. Kongen er nu udvalgt af gud, hvilket i teorien gør ham urørlig – i den verdslige verden placeres han i toppen.

Altså kunne kristendommen støtte et ønske om en centralisering af magten – og ikke kun i form af et religiøst forbillede. Også kirkens jordiske institutioner, der tillige med indretningen i himlen

havde en vertikal struktur, kunne være med til at styrke ideen om centralkongedømmet. Dette fordi den kunne tilbyde et færdigt udviklet system, som kongen kunne bruge i sin egen magtudøvelse. Det vil sige, at kirken både kunne levere det religiøse forbillede og de praktiske forudsætninger. Dette stod i modsætning til de eksisterende forhold blandt danerne, der byggede på stormændenes velvilje, hvorfor kongens reelle magt afhang af hans evne til at samle mænd omkring sig. Og det er nok her, at kirken gør den største forskel i forhold til ændringen af magtideologien. Igennem de skriftlige kilder får vi indtryk af, at magtforholdene blandt danerne kan være omskiftelige og man må forestille sig, at kongens afhængighedsforhold til stormandsslægterne, hvor kongen kun kunne bevare magten, hvis han bevarede stormændenes gunst, kan have fremstået som en ustabil magtstruktur. At det kun i teorien blev mere stabilt med indførelsen af kristendommen ses ved, at de magtpolitiske forviklinger ikke var forbi.

Haralds bevæggrunde

Harald Blåtand har været bevidst om det tyske kejserriges ekspansion, og må have set det som en trussel. Hvis han skulle have været i tvivl, kunne han blot kaste et blik på sine sydlige naboer, der var blevet kristnet ved sværd, bål og brand.

Årsagen til kejserrigets ekspansion skal findes i kejserens ønske om at øge sin magt, men begrundelsen kan også findes i selve den kristne tro. Dette bundede i kristendommens missionsideal, hvormed kejseren var forpligtet til at sprede det kristne budskab. At dette kunne medføre, at man pressede udenlandske konger til at konvertere, er sandsynligvis blevet opfattet som en uomgængelig del af denne forpligtelse. Det var trods alt en mild metode i forhold til den fysiske tvangskristning.

Med Haralds konvertering var landet som hele også at betragte som officielt kristent. Dette skyldes, at kongen hermed blev en del af den kristne verden og således en del af samme system og tankegang, som der herskede i kejserriget og, ifølge kirken, også i himlen. Kongen blev via kristendommen det naturlige og ubestridelige overhoved for sit folk.

Herved kommer vi nærmere på mulige grunde til, at Harald lod sig kristne – grunde af mere personlig karakter måske. Det skal selvfølgelig understreges, at vi aldrig vil kunne forestille os, hvad Haralds indre trosforestillinger og idealer har været, men med udgangspunkt i forskellene skitseret ovenfor, er det muligt at komme med et par bud.

Det er således muligt, at Harald også har kunnet se fordele ved at lade sig døbe, hvorfor det ikke nødvendigvis er sket under store protester. Det var med den kristne kirke på sin side muligt for

Harald at styrke sin egen stilling blandt danerne, fordi han jævnfør ovenstående kunne få en stærk organisation i ryggen, der ville bakke op om et centraliseret arvekongedømme.

Litteratur

- Jensen, J. 2004. *Danmarks oldtid. Yngre Jernalder og Vikingetid 400 e. Kr.-1050 e. Kr.* København 2004.
- Lausten, M.S. 1997. *Kirkehistorie – Grundtræk af Vestens kirkehistorie fra begyndelsen til nytiden.* Århus.
- Sørensen, P.M. & G. Steinsland 1990. *Før kristendommen – digtning og livssyn i vikingetiden.* København.
- Sørensen, P.M. & G. Steinsland 2001. *Vølvens Spådom.* København.

Forfatter

Maj Helqvist er BA i nærorientalsk arkæologi med tilvalg i europæisk middelalder og mag.art. i historie med tilvalg i forhistorisk arkæologi fra Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

Aristokrati i vikingetidens Sønderjylland - to regioner med forskelligt fundmateriale

Silke Eisenschmidt

Monumentalarkitektur som store gravhøje og imponerende gårde samt værdifulde og sjældne genstande tolkes generelt som tilstedeværelse af en elite. Datidens aristokrati, som også nævnes i de skriftlige kilder, giver sig dog ikke altid til kende i det arkæologiske materiale. For eksempel kendes kammergrave, deriblandt rytter- og vognfadingsgrave, næsten udelukkende fra 900-tallets Vestdanmark. Derimod findes bebyggelser med store haller og et usædvanlig rigt fundmateriale frem for alt i det østlige Danmark. Overklassen har åbenbart ikke altid behov for at markere deres magt og rigdom i gravskikken eller bebyggelsen. Men ikke kun overregionalt, også regionalt og lokalt giver overklassen sig forskelligt til kende i det arkæologiske fundmateriale.

Sønderjylland

I området mellem Kongeåen og Ejderen kendes der omkring 350 fundsteder fra vikingetiden, som ikke er jævnt fordelt (Eisenschmidt 2013, 195 f.). Spredningsbilledet er præget af geografiske og kulturelle betingelser som jordens frugtbarhed, beliggenhed i forhold til vigtige færdselsveje, nærheden til kysten og til de to store handelspladser Ribe og Hedeby.

Indenfor Museum Sønderjyllands gamle ansvarsområde er der to områder med forholdsvis mange fund fra vikingetiden. Det er i nord, området mellem Ribe og Haderslev og i sydøst, Als og Sundeved. Disse områder er geografisk meget forskellige, hvilket også gælder fundmaterialet.

Mellem Ribe og Haderslev

Området ligger både tæt ved den nord-syd gående hærvej langs den jyske højderyg og tæt ved den langt op i nyere tid meget vigtige tværvej fra Ribe i vest til Haderslev fjord i øst. De fleste fundsteder i dette område ligger på Gram og Toftlund bakkeø på en ikke særlig frugtbar sandjord.

Indenfor et ca. 18 x 11 km stort område er der registreret seks bopladser, en gravplads, to mindre skattefund og en runesten. Ved alle bopladser er der udgravet lang- og grubehuse, dog er forholdet mellem lang- og grubehuse meget forskelligt.

Det største lokalitet er Syvsig, som antageligt har strakt sig over et 10 ha stort område, hvoraf der er udgravet ca. 0,8 ha (Eisenschmidt 2012b). De 34 undersøgte grubehuse fordeler sig på to rækker og kan tilknyttes to gårde. Alt fundmateriale fremkom næsten udelukkende i grubehusene og dateres i perioden fra 700- til 900-tallet. Den største gruppe er lokalt fremstillet keramik og vævevægte, som tyder på, at tekstilproduktion var et af de vigtigste erhverv på stedet. Desuden fremkom der kværnstensfragmenter af basalt, der var importeret fra Rhinlandet. Sammenlignet med mange andre grubehuslokaliteter er antallet af metalfund trods systematisk afsøgning med detektor ret beskedent. Udover en meget sjælden engelsk sølvmonet, slået for Burgred af Mercia (år 852-874), fandtes der forskellige rektangulære, ovale og ligearmede fibler, samt en korsfibula af Råhedetypen og en forgyldt Terslev-fibula. Fig. 1.

Også ved de andre bopladser i området fremkom kun et forholdsvis beskedent fundmateriale. Alligevel var der på alle bopladser usædvanlige genstande, som man ikke ville forvente i forbindelse med en almindelig, landlig bebyggelse. Ved Uldal fandtes et vægtlod i bly med et fragment af et forgyldt, irsk bronzebeslag indlejret (Christiansen 2012, 17 f.). I Jellinghave fremkom der skår fra en tidlig Pingsdorf-kande, importeret fra Rhinlandet i 900-tallet (Eisenschmidt 2012a, 173 ff.). Helt usædvanlig er de to fibler fra Østergård, som var deponeret i et af de usædvanligt dybe stolpehuller fra et tidligt middelalder udskudshus (Sørensen 2005). Smykkerne er fremstillet omkring midten af 1000-tallet af guldsmede, der formodentlig var tilknyttet det tysk-romerske kejserhof. Samme indtryk som ved bopladserne – et forholdsvis beskedent fundmateriale, dog med enkelte fremragende genstande, som antyder et aristokratisk miljø i området – får man også ved en af de få gravpladser, som kendes fra det nordligste Sønderjylland. På Træhede-gravpladsen er der udgravet 19 grave. Gravpladsen var præget af små gravhøje. I den nordlige del dækkede de over brandpletgrave, i den sydlige del over kammer- og kistegrave. Gravudstyret var ret sparsomt. Kun i én af kammergravene var der en økse.

Als og Sundeved

Als og Sundeved er præget af et kuperet ungmorænelandskab med overvejende frugtbar lerjord. Området ligger lidt afsides for landtrafik, men set fra vandet ligger det ret godt i Lillebælt med kort sejlafstand til det sydvestlige Fyn og Hedeby.

Fig. 1. Syvsig, Nustrup sogn. Udvalgte metalgenstande fra grubehuse og detektorafsøgning
Foto: M. Andrikopoulos, Museum Sønderjylland

Fig. 2. Mankestol fra en gravhøj ved Elstrup, Egen sogn
Foto: J. Andersen, Museum Sønderjylland

Indenfor et ca. 20 x 25 km² stort areal er der registreret 18 gravpladser eller enkelte grave, otte bopladser og fire enkeltfund. Der kendes ingen detektorfund fra området. De fleste fund ligger på Midtals og i Sundeved. Desværre kom alle grav- og enkeltfund allerede frem før 1930, mens bopladserne først blev erkendt og delvis udgravet indenfor de seneste årtier.

Det største hus, som fandtes ved Vollerup, havde syv sæt tagbærende stolper og var næsten 40 m langt og 7,25 m bredt. Næsten identiske huse er udgravet i Vester Sottrup. Karakteristisk er de to store rum lige øst for midten af huset. Selvom langhusene er ganske imponerende, er fundmaterialet påfaldende fattigt og består kun af keramik. Der kendes ingen usædvanlige fund fra bopladserne. Det skyldes sikkert mangel på grubehuse og manglende brug af detektor.

Derimod kendes der flere rige grave. Skibssætninger, som kendes fra to lokaliteter på Als, blev sandsynligvis anlagt i ældre vikingetid. Mens rytter- og våbengrave samt vognfadingsgrave fra Ketting-gravpladsen dateres til yngre vikingetid. Gravudstyret svarer til det, man kender fra mange andre danske stormandsbegravelser i Vestdanmark.

Mere usædvanlig er en mankestol, desværre allerede fundet før 1832 i en gravhøj ved Elstrup. Fig. 2. Lignende mankestole fra gravfund kendes kun fra de to veludstyrede, usædvanlig store kammergrave Søllested og Møllemosegård på Sydvestfyn lige på den anden side af Lillebælt. I særklasse er også et karolingisk rembeslag fundet i en mose ved Helleved i Notmark sogn i 1847.

Konklusion

Trods forskelligt fundmateriale kan der næppe være tvivl om, at der i de to regioner har været befolkningsgrupper til stede, som har haft større indflydelse end andre. Grundlaget for deres rigdom har sikkert været baseret på store jordbesiddelser, men kan specielt i det nordlige område også have været baseret på tekstilproduktion og handel. Ud fra det foreliggende materiale er det næppe muligt at vurdere, hvilke familier eller slægter, der har været mere betydningsfulde eller var tættere på kongen.

Kommer vi op til højmiddelalderen har aristokratiet andre muligheder at vise deres betydning, for eksempel i imponerende kirkebygninger eller i byggeri af voldsteder. Fra de skriftlige kilder kendes nu også deres navn. Om disse slægter har deres rødder tilbage i vikingetiden må selvfølgelig blive spekulation.

Litteratur

- Christiansen, G. 2012. *Vikingerne i Uldal*. I: Lutz, L.H. & A.B. Sørensen (red.), *Med graveske gennem Sønderjylland. Arkæologi på naturgas- og motorvejstracé*. Årbog for Museum Sønderjylland 2012. 193-202.
- Eisenschmidt, S. 2012a. *Jellinghave. En bebyggelse fra jernalder og vikingetid med sjælden importkeramik*. I: Lutz, L.H. & A.B. Sørensen (red.), *Med graveske gennem Sønderjylland. Arkæologi på naturgas- og motorvejstracé*. Årbog for Museum Sønderjylland 2012. 165-178.
- Eisenschmidt, S. 2012b. *Gensyn med Syvsig. En landsby fra yngre romersk jernalder og vikingetid*. I: Lutz, L.H. & A.B. Sørensen (red.), *Med graveske gennem Sønderjylland. Arkæologi på naturgas- og motorvejstracé*. Årbog for Museum Sønderjylland 2012. 179-192.
- Eisenschmidt, S. 2013. *Häuser der Wikingerzeit in Nordschleswig*. I: Kleingärtner, S., U. Müller & J. Scheschkewitz (ed.), *Kulturwandel im Spannungsfeld von Tradition und Innovation*. 195-213. Neumünster. Wachholtz Verlag.
- Sørensen, A.B. 2005. Ein Prachtfund aus der mittelalterlichen Siedlung Østergård bei Hyrup in Sønderjylland, Dänemark. *Germania* 83. 337-371.

Forfatter

Silke Eisenschmidt er MA og dr. phil. fra Kiel Universitet med en afhandling om vikingetidens gravskik. Hun er museumsinspektør på Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev.

Vikingetidens aristokratiske miljøer

Aristokratiets værksteder? 900-tallets specialiserede smedning af stighbøjler

Henriette Lyngstrøm

I 900-tallet er betydningsfulde mænd lagt i graven med stighbøjler, sporer, våben og heste. De er gravlagt efter det samme ritual, med et ensartet udstyr og nogenlunde samtidigt - så rytterne må have kendt hinandens eksistens. Måske kan de også have kendt hinanden personligt som deltagere i det samme økonomiske og sociale netværk. Noget tilsvarende er sandsynligvis tilfældet med de håndværkere, der fremstillede ride- og hesteudstyret.

Stighbøjler af jern er en typologisk innovation i vikingetidens danske smedjer. Tidligere har man i Danmark redet uden stighbøjler, med bøjler af træ eller måske snarere med bøjler af læder. Men i 900-tallet begyndte enkelte ryttere at ride med jernbøjler, hvilket også må have fordret en helt ny form for fodbeklædning til rytterne. De mere eksperimenterende stighbøjleformer som Rygh 587 og 589 eller Braathens type Kaupang (Jan Petersen type 29) findes ikke i de danske og slesvigske ryttergrave: her er stighbøjlerne fra begyndelsen smedet temmeligt ens i distinkte, trekantede former. I århundredet efter fremstilles de ikke længere. Da bruger man i stedet stighbøjler støbt af bronze. Jernstighbøjlerne er således en klart afgrænset fundgruppe og formens spontane typologiske homogenitet - kombineret med de mange taucherede eksemplarer med mønstre af sølv- og kobbertråd - har ledt til opfattelsen af, at 900-tallets ride- og hesteudstyr er smedet under kongens kontrol inden for en kort periode (Roesdahl 1983, 42; Müller-Wille 1987, 89) - af nogle opfattet som et kronologisk-typologisk forløb på kun et halvt århundrede (Pedersen 1997, 128). Der er enighed om, at de begravede ryttere kan repræsentere kongens mænd med militære og administrative beføjelser. En opfattelse, der underbygges af, at ryttergravene er placeret i et bælte rundt om Jelling, korresponderende med runesten, trelleborge og Dannevirke, så de på den måde kan udgøre grænserne i en ny stat (Randsborg 1980, fig. 34). Men et nærmere blik på stighbøjlerne afslører små, men distinkte karakteristika. Flere smedjer, eller rettere flere ambolte, må være repræsenterede i denne specialiserede produktion.

Stigbøjlernes dimensioner

Vigtigt for identifikationen af værksteder og smede er, at jernet i vikingetiden aldrig var flydende, men var fast under hele arbejdsprocessen: fra myremalmen blev gravet op, til den færdige stigbøjle forlod smedjen. Vikingetidens stigbøjler, sporer, spænder og seletøjsbeslag er således ikke fremstillet ved at hælde flydende jern i en form, men ved at svejse jernstykke til jernstykke. Det betyder, at smeden på forhånd har haft en klar forestilling om det færdige produkts dimensioner og vægt og har valgt sit materiale, jernstykket, ud fra denne forestilling. Set i det lys er smedens håndværk i højere grad beslægtet med trædrejers og flinthuggerens end med de øvrige metalarbejderes. Dagligdagens smeltemester og smed har sandsynligvis anvendt kroppen som målestok: en fod, en armlængde eller en fingerbredde. Men han kan også have anvendt det redskab, han arbejdede med: en spadelængde, længden på hammerens hoved eller bredden på ambolten. Det interessante i denne sammenhæng er, at stigbøjlerne grupperer sig i mål, der er så ens, at smedene i de enkelte værksteder må have anvendt samme målestok. Et eksempel er stigbøjlerne fra ryttergravene i Farsø (NM C9060 og C9061), Næsby (VHÅ C226 A og B) og Svoshøj (NM C9268 og C9269), hvis indvendige højde er præcis 15 cm og som har en trædeplade, der er 9,5 cm lang. Hvordan kan stigbøjlerne være smedet så ens?

Vikingetidens stigbøjler er smedet af to stykker jern. Et stort stykke, der som udgangspunkt har vejlet omkring 500 g til selve bøjlen, og et lille stykke på omkring 100 g til den remholder, der er svejset fast øverst på bøjlen (Lyngstrøm 1994, 21 f.). Først er det store stykke smedet til en ca. 1 x 1 x 40 cm lang stang med tykke ender. Stangens tværsnit er smedet i en trekantet form, mens enderne er fladet til en tykkelse på omkring ½ cm. Fig. 2. Derpå er jernstangen varmet op på midten og bøjet over amboltens horn, så stigbøjles karakteristiske spidse (øverste) vinkel fremkom. Fig. 3. Herefter er stangen bøjet på overgangen mellem det trekantede og det flade stykke, så trekantens to andre og næsten rette vinkler blev dannet. Fig. 5. Så er trædepladen svejset sammen med en overlapsvejsning. Til sidst er remholderen smedet og svejset på bøjlen og stigbøjles overflader taucheret med tråde af sølv eller af en kobberlegering (Thomsen 1972; Stoumann 2009, fig. 114). Fig. 6. Ud fra metallurgiske analyser og optiske vurderinger er der ingen tvivl om, at dette er grundmønsteret i arbejdsprocessen, et grundmønster, der selvfølgelig kan have været udvidet med smedning af knopper nederst på stigbøjles grene, med bøjning af nedhæng under trædepladerne og med variationer af grenenes tværsnit. Det, der især er interessant i denne sammenhæng, er overlapsvejsningen i trædepladen. For hvis svejsningen skal lægges, mens bøjlen hviler på

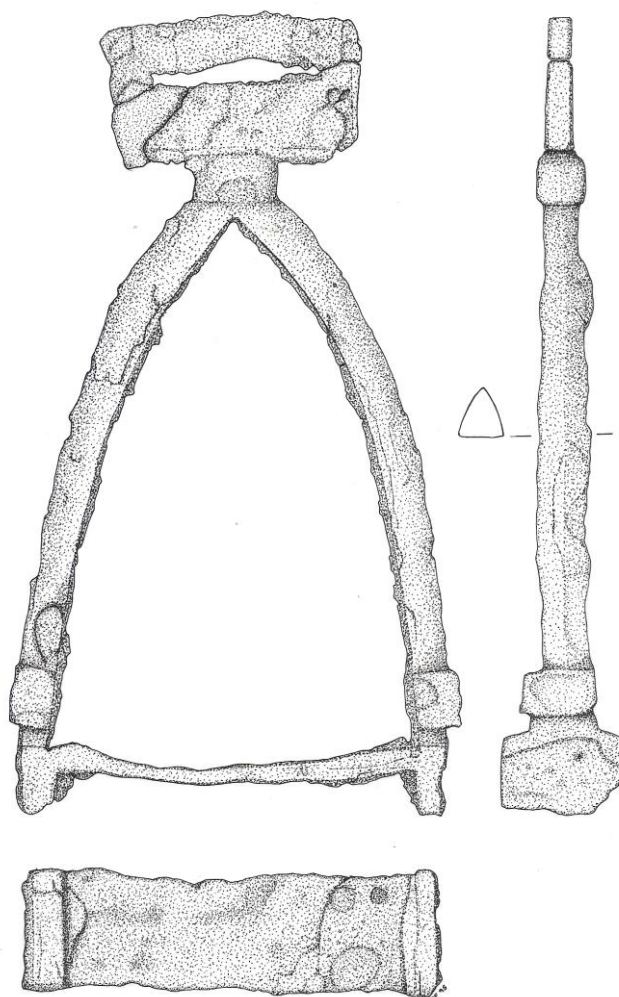

Fig. 1. En stighøjle fra Farsø, NM C9060. Tegning: Pernille Foss

Fig. 2. Stangen smedes med flade ender.
Foto: Michael Nielsen

Fig. 3. Stangen bøjes over amboltens horn.
Foto: Michael Nielsen

ambolten (med bøjleens spidse vinkel opad), er der meget lidt plads til at arbejde med hammeren på. En mindre hammer kan selvfølgelig have været anvendt, men mod dette taler, at slagene skal lægges med både kraft og præcision for at svejsningen bliver vellykket. Vi kender ikke meget til vikingernes ambolte, men hvis de i form og vægt mere ligner jernalderens end middelalderens, kan man forestille sig, at de har været anbragt frit på en træblok og at stighbøjleens trædeplade blev svejset, mens dens spidse vinkel var vendt mod gulvet. Bredden af amboltens bane har så været bestemmende for længden af stighbøjleens trædeplade. Det var altså ikke rytterens fod, men bredden af amboltens bane, der var målestokken.

Stighbøjleernes materiale

Hidtil er kun udtaget prøver af jernet i fem stighbøjler, men det synes som om den ensartethed, der kommer til udtryk i stighbøjleernes dimensioner, kan genfindes i valget af materiale (Lyngstrøm 2008, nr. 39, 58, 81, 82; Jouttijärvi 2009, 344). Rent jern er valgt til de to stighbøjler i Ketting grav I (MSS 1740 og 1741) og til den ene fra Grimstrup (ESM 1347x49). Til en stighbøjle i Rosenlund (FSM 4100x427) og en i Næsby (VHÅ 867/C226) har smeden valgt jern med 0,2-0,3 % fosfor (Lyngstrøm i tryk). Et vigtigt pejlemærke for jernets kvalitet er formen og mængden af de slaggeindeslutninger, der ligger inde i jernet. Deres kemiske sammensætning er tidligere diskuteret i forbindelse med herkomstbestemmelse af jern (Jouttijärvi 1994; Blackelock et al. 2009), men deres fysiske egenskaber, deres form og deres mængde, kan også inddrages i argumentationen om kvalitetsforskelle. I myremalmsjern er jern og slagge ikke fuldstændigt adskilt, for allerede ved udvindingen blev små slagger fanget i jernsvampen og er så fulgt med, da den blev samlet til jernstykker og stykkerne smedet til redskaber. Jern, der indeholder mange store slaggeindeslutninger, kan være vanskeligt at bearbejde, fordi slaggerne under smedningen ”arbejder sig frem” til jernets overflade, skæmmer den og kan svække redskabets brugsegenskaber. Små slaggeindeslutninger kan ses under mikroskop og er oftest helt runde i jernsvamp, der lige er taget ud af ovnen, men gradvist bliver de fladere - og deres antal færre - jo mere, der smedes på jernet. Jernet i stighbøjlerne indeholdt få og flade slaggeindeslutninger og svejsesømmene mellem de enkelte stykker jern var perfekte. Generelt er der langt færre slaggeindeslutninger i det jern, der blev anvendt til genstandene i vikingetidens ryttergrave, end der er i det jern, der samtidigt blev anvendt til bøndernes knive.

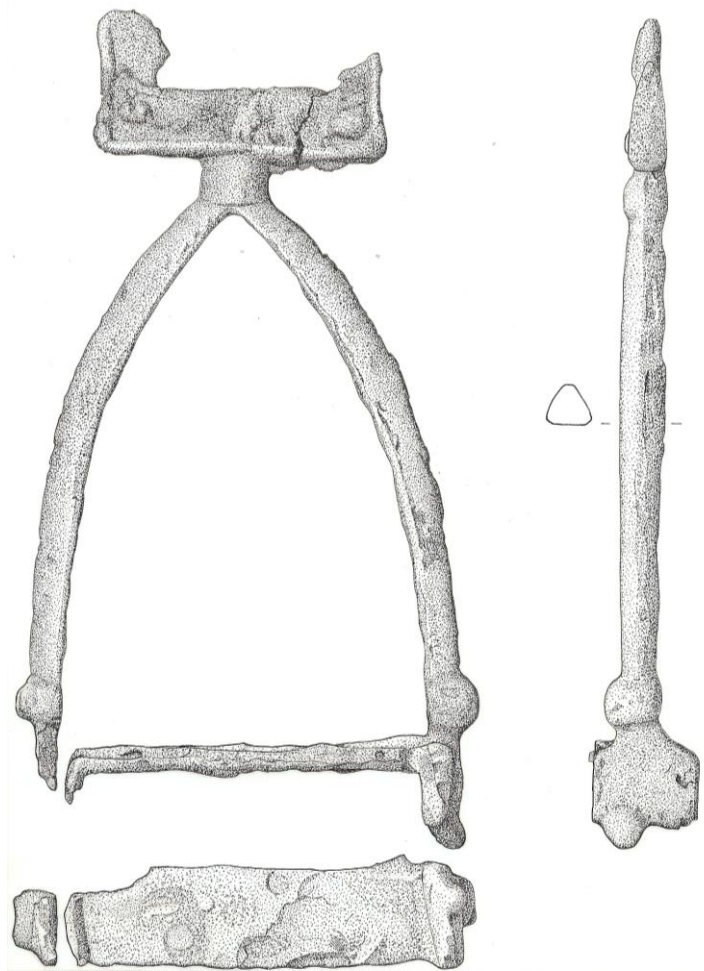

Fig. 4. En stighbøjle fra Næsby, VHÅ C226A. Tegning: Alice Lundgren

Fig. 5. Stangen er bøjet til en trekant.
Foto: Michael Nielsen

Fig. 6. Remholderen svejses fast på bøjlen.
Foto: Michael Nielsen

Stigbøjlerne er fremstillet efter en stringent arbejdsproces af smede med en højt specialiseret viden og kunnen i forhold til såvel materiale som proces. De har ikke alene valgt jernstykker med en standardiseret vægt til stigbøjlerne, de har også disponeret over jern med en bestemt kemisk sammensætning og med et lavt indhold af slagger. Et sæt stigbøjler kan smedes (fra jernstykke til ikke-taucheret bøjle) på en halv dag og det er en klar fordel at være to, når stangen skal bøjes over amboltens horn. De stigbøjler, der ligger i 900-tallets ryttergrave, kan repræsentere et par ugers produktion over forskellige ambolte, men i et netværk af specialiserede smede, der delte standarder for dimensioner og materiale.

Litteratur

- Blakelock, E., M. Martín-Torres, H.A. Veldhuijzen & T. Young 2009. Slag inclusions in iron objects and the quest for provenance: an experiment and a case study. *Journal of Archaeological Science* 36. 1745-1757.
- Jouttijärvi, A. 1994. Om muligheden for proveniensbestemmelse af jern. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1992. 183-192.
- Jouttijärvi, A. 2009. Analyse af sølvbelægninger og jerngenstande fra Grimstrup-ryttergraven. I: *Ryttergraven fra Grimstrup og andre vikingetidsgreve ved Esbjerg*. Arkæologiske Rapporter fra Esbjerg Museum 5. Sydvestjyske Museer 2009. 325-348.
- Lyngstrøm, H. 1994. *Forsøg med rensning og smedning af luppejern*. Upubliceret teknisk rapport og beretning HAF j.nr.46/94. Forskningsarkivet i Lejre.
- Lyngstrøm, H. 1995. Ketting – en vikingetidsgravplads med ryttergrave. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1993. København. 143-180.
- Lyngstrøm, H. 2008. *Dansk Jern. En kulturhistorisk analyse af fremstilling, fordeling og forbrug*. Nordiske Fortidsminder, serie C bind 5. København.
- Lyngstrøm, H. i tryk. Jern, kulstofjern og fosforjern – på sporet af myremalmsjernets mange kvaliteter. I: Jensen, X.P. & P.H. Mikkelsen (red.), *Rapport fra seminaret Smedens Rum 2, Materialet*. Moesgård Museum 18. marts 2011.
- Müller-Wille, M. 1987. *Das wikergerzeitliche Gräberfeld von Thumby-Bienebek (Kr. Rendsburg-Eckernförde) Teil II*. Offa-Bücher. Band 62. Neumünster.
- Pedersen, A. 1997. Weapons and Riding Gear in Burials – Evidence of Military Rank in 10th Century Denmark? In: Jørgensen A.N. & B.L. Clausen (eds.), *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective AD 1-1300*. 123-136.
- Randsborg, K. 1980. *Viking Age in Denmark. The Formation of a State*. London.
- Roesdahl, E. 1983. Fra vikingegrav til Valhal i 900-årenes Danmark. *Andet tværfaglige vikingesymposium*. Århus. 39-49.
- Stoumann, I. 2009. *Ryttergraven fra Grimstrup og andre vikingetidsgreve ved Esbjerg*. Arkæologiske Rapporter fra Esbjerg Museum 5. Sydvestjyske Museer 2009.
- Thomsen, R. 1972. Et pragtstykke af en stigbøjle fra vikingetiden. Lidt om historisk rekonstruktionsforsøg. *Vor Viden* 1972:1. København. 46-64.

Forfatter

Henriette Lyngstrøm er lektor i arkæologi på Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

Under sejlet

Vikingetidens skibe i langtidsperspektiv

Ole Thirup Kastholm

Skibet i vikingetiden er for os i nutiden blevet et uomgængeligt symbol for magt, velstand og dynamik. Den måde, vi betragter skibet på, gør netop denne genstand til motoren i datidens samfund – ja, skibet synes nogle gange at blive opfattet som selve forudsætningen for, at vikingetiden skiller sig ud som periode i yngre jernalders sidste århundreder. Nyligst kom dette til udtryk i forankringspunktet for Nationalmuseets særudstilling ”Viking” i form af 1000-tals langskibet fra Roskilde Havn, vrak 6.

Dette er imidlertid en indlysende forenkling. Det skib, som spiller en væsentlig rolle i vikingetiden, er et produkt af en række komplekse faktorer i vekselvirkning mellem teknologisk potentiale og samfundsorden, hvor nogle er rodfastet årtusinder før vikingetiden, mens andre er pludselige nyskabelser. I det følgende vil jeg fokusere på tre aspekter, der har væsentlig betydning for vores opfattelse af skibet i vikingetiden: skibets baggrund, sejlets indførelse og skibenes specialisering.

Før vikingeskibet

Skibene i Norden opnår i jernalderens løb et særegent udtryk, hvor de væsentligste karaktertræk er skrogets spidsovale form og den særligt lette og fleksible byggeform – skalbygningen – hvor skroget fremstilles som en tynd skal bestående af overlappende, klinknaglede planker, der efterfølgende afstives af en indre konstruktion. Denne grundforms oprindelse er omdiskuteret, om end man i Danmark hovedsageligt har været fokuseret på én løsning, den såkaldte ”trylleslagstese”, som blev fremlagt af skibsarkæologen Ole Crumlin-Pedersen. Fig. 1. Ifølge denne tese har det nordiske jernalderskib sin baggrund i den udspændte stammebåd, der menes at optræde i bådgrave på den bornholmske Slusegårdsgravplads omkring tidsregningens begyndelse (Crumlin-Pedersen 2006). Det er en tanke, som indebærer et brud i byggeskik mellem bronzealder og jernalder, og som tilbyder en besnærende og visuelt harmonisk løsning. Imidlertid er det også en løsning, der savner empirisk vedhæftning, og som har mødt kritik fra flere kanter (McGrail 2001, 179; Kastholm 2008;

Nymoen 2008, 8 f.; Østmo 2011, 57). Dens helt grundlæggende problem er, at de udspændte stammebåde ikke med sikkerhed kan påvises før historisk tid. Men den rummer heller ingen forklaring på, hvorfor skibsteknologien i jernalderen ikke skulle være en videreførelse fra ældre tid; et teknologisk brud synes ikke at finde genklang i det arkæologiske materiale som helhed. At det modsatte er tilfældet – at der er skibsteknologisk kontinuitet fra bronzealder til jernalder – blev foreslået i 1950'erne af den svenske etnolog Albert Eskeröd, som iagttog nogle fundamentale lighedstræk mellem bronzealderens plankebyggede fartøjer, der er fundet på de Britiske Øer, og de nordiske jernalderskibe (Eskeröd 1956, 77 f.). Han bemærkede ligheden i de udhuggede klamper på skibsplankernes inderside, hvortil fartøjets stabiliserende tværtømmer er surret fast. Klamperne ses første gang på North Ferribybådene fra bronzealderens begyndelse, de optræder i jernalderen på blandt andet bådene fra Hjortspring og Nydam, og er bibeholdt på eksempelvis Gokstadskibet. Siden dengang er kildematerialet øget betydeligt, ikke mindst hvad bronzealderen angår, og det synes i dag i endnu højere grad at understøtte Eskeröds iagttagelser. Fig. 2. De udhuggede klamper er et markant, og for det nordvesteuropæiske område unikt, element som fortæller os, at skibene herfra skal ses i en ubrudt sammenhæng fra bronzealderens begyndelse og op til vikingetiden. Imidlertid kendes plankebyggede fartøjer endnu ikke fra bronzealderens Norden, og at de findes på de Britiske Øer må nok tilskrives tidevandsaflejringeres særlige bevaringspotentiale. At man i det nordvestlige Europa har en fælles byggeskik inden for det maritime område i bronzealderen, står derimod klart, når man iagttager en anden fartøjsgruppe fra perioden, nemlig stammebådene. Fra omkring 2000 f. Kr. – samtidig med de ældste plankebyggede både – begynder stammebådene at blive præget af en række uniforme træk, som optræder over et større område; de kendes fra Schweiz, Frankrig, Nederlandene, de Britiske Øer, Tyskland og Danmark. De vigtigste fællestræk er fartøjernes tilhuggede ydre med lodrette sider og flad bund samt de karakteristiske udhuggede tværgående ribber, som findes i bunden indvendigt. Begge dele er karaktertræk, der mest indlysende må forklares som skeuomorfer – formefterligninger – med oprindelse i den plankebyggede båd (Kastholm 2008; 2012; in prep.). Følges denne tanke til ende, må udbredelsen af den uniforme bronzealderstammebåd i et vist omfang være sammenfaldende med udbredelsen af samtidens plankebyggede fartøjer.

Baggrunden for denne interregionale maritime byggeskik må søges i de mere overordnede kulturelle netværk, som kendetegner bronzealderens Europa. Jernalderens særegne skibe i Norden har deres ophav i denne europæiske tradition. Sat på spidsen kan det siges, at vikingeskibet har den samme alder som det treskibede langhus, og i øvrigt først bliver ”nordisk” i jernalderen.

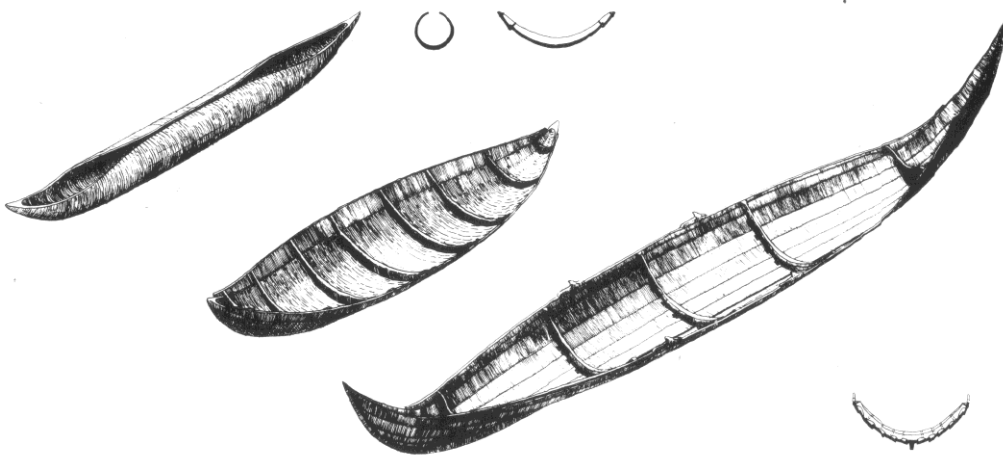

Fig. 1. Trylleslagstesens illustreret, hvor den nordiske klinkbyggede båd udvikles ud af den udspændte stammebåd omkring tidsregningens begyndelse.
Efter Rieck & Crumlin-Pedersen 1988.

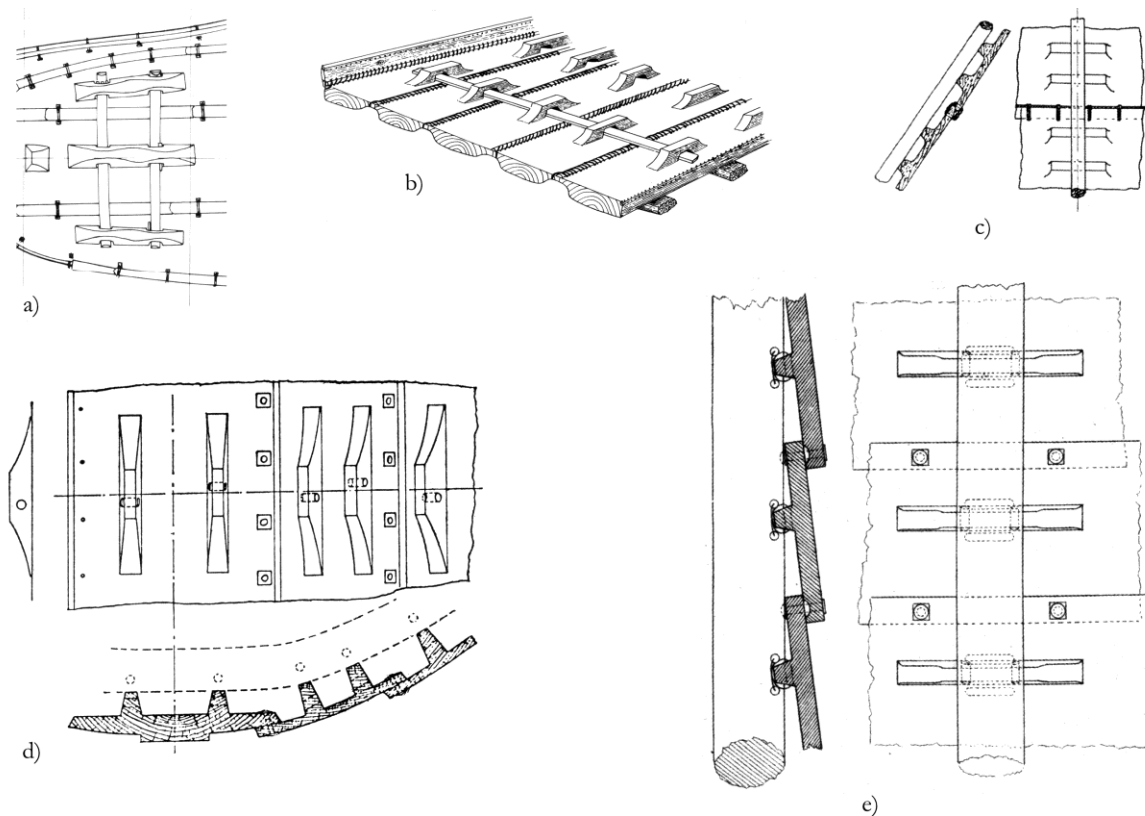

Fig. 2. Udhuggede klamper i 3.000 år. En indikator på skibsteknologisk kontinuitet fra bronzealderens start til vikingetiden:
a) North Ferriby 1-båden, ca. 2000 f. Kr.; b) Brigg 2-båden, ca. 800 f. Kr.; c) Hjortspringbåden, ca. 350 f. Kr.; d) Nydambåden, ca. 320 e.v.t.; e) Gokstadskibet, ca. 895 e. Kr.
Efter Kastholm 2008 med referencer.

Sejlets indførelse

Mens vikingeskibet således har en lang historie bag sig – hvor fundmaterialets punktvis nedslag giver os en, om ikke lineær, så dog logisk fremadskridende og ubrudt udvikling over tre årtusinder – så synes den væsentligste tilknyttede fornyelse, nemlig sejlteknologien, at optræde ikke alene påfaldende sent, men også ret pludseligt.

Det er vigtigt at påpege, at når vi taler om sejlets indførelse, så menes der egentlig sejlteknologi. Der kan næppe herske nogen tvivl om, at mennesket, når det var til søs, til enhver tid har stræbt efter at udnytte medvind og undgå modvind. Der skal nok også have eksisteret den stenaldermand, som på magelig vis forstod at udnytte et stykke tekstil eller skind som medvindssejl. Sejlteknologi er imidlertid noget andet, nemlig en udvikling af menneskets forståelse for at kombinere hydrodynamiske og aerodynamiske faktorer i samspil. Eller sagt på en anden måde: at tilpasse skrog og sejl mest optimalt til hinanden.

Det første håndgribelige vidnesbyrd om sejlteknologien i Norden er Osebergskibet, bygget omkring år 820 e. Kr., som har bevaret det tydelige fæste efter en centralt placeret mast. Nogenlunde samtidige er de veldaterede Hedebymønter, hvor nordiske sejlskibe ses afbildet på flere end 20 eksemplarer. Sejlet synes dermed at være et integreret element i første halvdel af 800-tallet. Meget peger på, at denne teknologi falder på plads i løbet af 6/700-tallet. Dels optræder sejlskibet nu for første gang som motiv på de gotlandske billedsten, hvor der i 4/500-tallet var afbildet roede fartøjer. Dels er der ikke spor efter, at sejlet blev anvendt på de ældre skibe, som hidtil kendes. Dette ses tydeligst på egeskibet fra Nydam Mose, dateret til 300-tallet. Fra Nydam til Oseberg finder også den udvikling sted, at skrogets tværsnit efterhånden ændres fra det runde, fladbundede til det mere trekantede, hvormed også kølen bliver tilføjet som konstruktivt element. Fig. 3. Dette er en tilpasning af skroget for at forbedre grebet i vandet, når der bruges sejl. Selv om kildematerialet ikke er overvældende i omfang, så er det overordnede billede troværdigt: sejlet i Norden dukker op i yngre germansk jernalder, og det er blevet fast inventar i den tidlige vikingetid.

Antageligt må man i Norden længe før have haft kendskab til sejlteknologi, som den kendtes i Middelhavsområdet fra det 2. årtusind f. Kr. og frem, og det er næppe udelukkende en evolutionær proces, der ligger bag sejlets sene tilstedekomst. Det er blevet foreslået, at sejlets værdi som

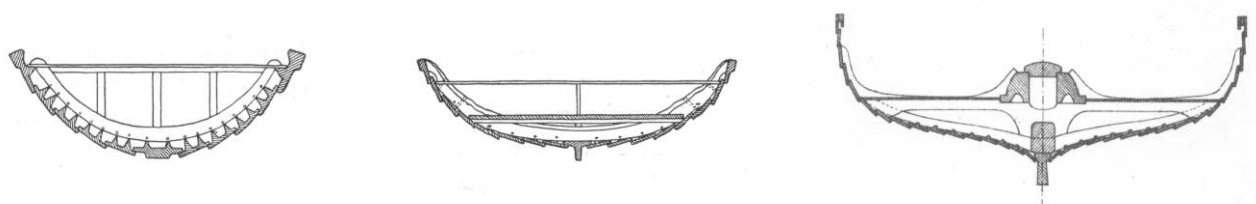

Fig. 3. Skrogets tilpasning til sejl. Midtskibs tværsnit af Nydambåden (300-tallet), den store Kvalsundbåd (7/800-tallet) og Gokstadskibet (o. 900). Efter Eskeröd 1956 og Nicolaysen 1882.

magtsymbol og social markør har spillet en betydelig rolle, og at sejlføring derfor først har givet mening ved dannelsen af en centralmagt, der i sagens natur drog fordel af at markere sig (Westerdahl 1995). Hvis vi fortsætter denne tankerække – bort fra det evolutionistiske spor, som ofte har præget skibsforskningen (Varenius 1992, 128) – er det værd at notere sig et andet forhold. De senere års eksperimentelle arkæologi har understreget og kvantificeret den massive arbejdsindsats og de omfattende ressourcer, som måtte mobiliseres for at bygge de større skibe. Ved fuldskalarekonstruktionen af det store mandskabsskib Skuldelev 2 blev således brugt 35.000 arbejdstimer til skroget, mens det anslås, at fremstilling af tovværket og det knap 120 m² store sejl i alt ville tage 19.000 timer (Nielsen 2013; Ravn 2014). At gøre det hidtil roede skib sejlførende øger altså tydeligvis den samlede investering i betragtelig grad.

Sejlets indførelse afspejler således på den ene side et nyt behov i samfundet, mens den deraf afledte investering på den anden side afhænger af, at det nødvendige økonomiske fundament tilvejebringes i det samme samfund. Det er oplagt at se disse to sider som resultatet af en opstået centralmagts fordringer og potentialer, og det er næppe en tilfældighed, at sejlets indførelse er sammenfaldende med de specialiserede anløbspladsers (Ulriksen 1998, 219) og de såkaldte andengenerations centralpladsers tilsynekomst i det arkæologiske materiale (Jørgensen 2009).

Selv om det ikke nødvendigvis kan ophæves til en ufravigelig regel, så synes der på overordnet plan at være en klar tendens til at sejlteknologiens opståen kan knyttes sammen med statsdannelsen som fænomen. Eksempelvis dukker sejlet op i det ægyptiske riges tidligste formative periode, prædynastisk tid, år 3200-3000 f. Kr. Og senere i det østlige Middelhav, hvor sejlets introduktion er samtidig med den minoiske paladskulturs opblomstring omkring år 2000 f. Kr. Sejlteknologien tøver altså i 1000 år, før den sætter over Middelhavet.

Vikingetidens specialiserede fartøjer

De fem vrage fra Skuldelevspærringen er det skibsfund, hvor vikingetidens fartøjsspecialisering træder tydeligst frem, hvor større og mindre mandskabsskibe ses side om side med større og mindre fragtskibe. Det kraftige og rummelige fragtskib, alene drevet af sejl og en lille besætning, afspejler en udvikling og et behov, som reelt er kendetegnende for den sene vikingetid (Englert 2000; Ulriksen 1998, 223). Det slanke og lette mandskabsskib, der kan benytte årer såvel som sejl, er på grund af sin mobilitet og besætningskapacitet oplagt til militære formål. Sidstnævnte er en fartøjstype med et langt dybere tidsperspektiv end fragtskibet. Ja, en type vi ser allerede i keltisk jernalder i form af Hjortspringbåden – formentlig med solide rødder bronzealderen – og møder på vej mod vikingetiden i form af Nydamskibet og Kvalsundbådene. Dette fartøjs grundpræmis er tilpasningen til at blive fremdrevet af padlere eller roere, hvorfor et smalt og fladbundet skrog med lave sider og siddepladser til besætning er væsentlige krav.

Det må være denne gradvist udviklede skibstype – blot ganske groft skitseret i det foregående – som i løbet af yngre germansk jernalder bliver gjort sejlførende. Sejlet giver mulighed for at øge bredden på skibene, og dermed skabes grundlaget for de store havgående skibe, som vi kender fra de norske skibsgreve i 800-tallet og starten af 900-tallet. På disse fartøjer spiller årene stadig en fremtrædende rolle, men skibssiderne bliver forhøjet, så årene nu føres gennem huller, i stedet for at hvile på overkanten. Ved 900-tallets slutning ses det rent sejldrevne fartøj – det specialiserede fragtskib – udviklet.

Rygraden i vikingetidens militære flåde, mandskabsskibet, eller krigsskibet, om man vil, er først og fremmest et roskib (Westerdahl 1995, 43 f.). Sejlet må betragtes som et sekundært drivmiddel på krigsskibene, hvilket antageligt også er en af årsagerne til, at sejlformen er markant anderledes netop på denne fartøjstype, således som billedkilderne fra vikingetiden synes at vise (Kastholm 2011) og skriftlige kilder fra den tidlige middelalder antyder (Heide 2006, 171). Nogle gange vises sejlet slet ikke. Fig. 4.

Mandskabsskibe, langskibe, krigsskibe – flere sider af samme sag – må antages at være en reaktionær fartøjstype, som har fastlåst sit udtryk længe før vikingetiden; allerhøjest kan der være tale om, at fartøjerne bliver større – altså længere – i sen vikingetid. Dette er imidlertid ret beset svært at afgøre, på grund af skibsfundenes fåtallighed. Sagens kerne er, at sejlets potentialer gør andre fartøjstyper mulige, specialiseret ud fra mandskabsskibet.

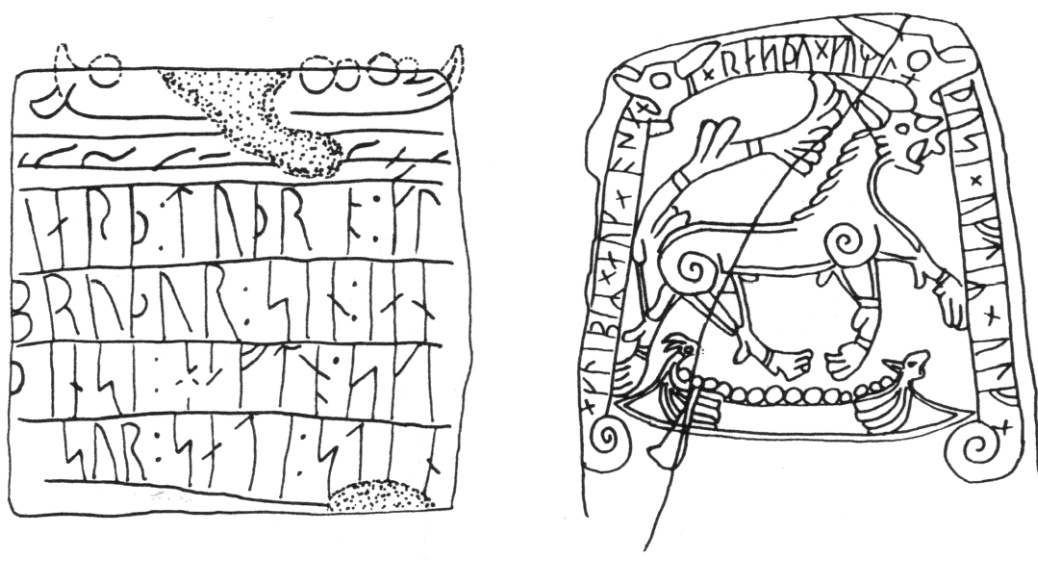

Fig. 4. Mandskabsskibe med skjolde langs siden og uden sejl, afbildet på runesten. Sønder Kirkeby (DR 220) og Tulltorp (DR 27).
Efter Varenius 1992.

Afslutning

I det foregående har jeg ganske kort skildret to tidehvert i det nordiske skibs historie: planketeknologiens opståen i Nordvesteuropa i overgangen mellem sten- og bronzealder samt sejlets indførelse i Norden i yngre germansk jernalder. Hvor planketeknologien synes at være en medfølgende faktor i en interregional kulturudveksling, der hviler på et professionelt maritimt netværk, så lader sejlet til at være blevet ”indført” i ordets egentlige forstand. Ydermere har jeg i det foregående påpeget, at den type fartøj, som vi i forbindelse med vikingetiden er tilbøjelige til at betegne som det specialiserede krigsskib, i realiteten er det mandskabsdrevne fartøj, som eksisterer allerede i form af Hjortspringbåden og må antages at have rødder i bronzealderen. Mandskabsskibet er ikke en type, som opstår i løbet af vikingetiden, men som i kontrast til det nyudviklede fragtskib i 1000-tallet fremstår specialiseret.

De to tidehvert i den maritime teknologi medfører hver deres blomstring på det symbolske område. Således bliver skibsmotivet en ufravigelig del af bronzealderens billedverden. Og igen i yngre jernalder bliver motivet aktivt; først på de gotlandske billedsten, senere også på mønter og runesten. Billeder af det sejlførende skib spiller en stor rolle fra 700-tallet og frem, og 820’ernes Hedebymønter synes at eksemplificere en næsten aktivistisk brug af skibsmotivet; som en magtdemonstration (se også Varenius 1992).

Blandt de tre aspekter, skildret i det foregående, er det hverken selve skibet eller specialiseringen heraf, som er den dynamiske faktor i vikingetiden; det er sejlet, der ikke alene i bogstavelig forstand driver skibet frem, men som på et overordnet plan er afgørende for skibets teknologiske udvikling såvel som dets rolle i datidens samfund. Måske forholder det sig ligefrem sådan – uden at det arkæologiske kildemateriale endnu mæler noget direkte herom – at sejlet som koncept er en elitær importvare i Norden?

Litteratur

- Crumlin-Pedersen, O. 2006. Den nordiske klinkbåds grundform – en totusindårig tradition og dens rødder. I: Arisholm, T. et al. (red.), *Klink og seil – Festskrift til Arne Emil Christensen*. Oslo. 33-56.
- Englert, A. 2000. *Large Cargo Vessels in Danish Waters. AD 1000-1250*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. Roskilde & Kiel.
- Eskeröd, A. 1956. Early Nordic-Arctic Boats. A Survey and some Problems. I: Furumark, A. et al. (eds.) *Arctica. Essays presented to Åke Cambell 1.5.1956*. Uppsala. 57-87.
- Heide, E. 2006. Låge og breie segl, likevel? I: Arisholm, T., K. Paasche & T.L. Wahl (red.), *Klink og seil – Festskrift til Arne Emil Christensen*. Oslo. 165-174.
- Jørgensen, L. 2009. Pre-Christian cult at aristocratic residences and settlement complexes in southern Scandinavia in the 3rd-10th centuries AD. I: Freeden, U. von & E. Wamers (Herausg.) *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. In Mittel- und Nordeuropa*. Bonn. 329-354.
- Kastholm, O.T. 2008. Skibsteknologi i bronzealder og jernalder. Nogle overvejelser om kontinuitet eller diskontinuitet. *Fornvännen*. Stockholm. 165-175.
- Kastholm, O.T. 2011. The rigging of the Viking Age warship. The Skuldelev find and the ship motifs. I: L. Boye (ed.), *The Iron Age of Zealand. Status and Perspectives*. Nordiske Fortidsminder, serie C, vol. 8. København. 175-183.
- Kastholm, O.T. 2012. Stammebåden fra Varpelev og dens europæiske slægtninge. *Køge Museums Årbog* 2012. 39-52.
- Kastholm, O.T. in prep. Bronzealderbådene fra Varpelev og Vestersø i et europæisk perspektiv. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2015. København.
- McGrail, S. 2001. *Boats of the World. From the Stone Age to Medieval Times*. Oxford & New York
- Nicolaysen, N. 1882. *Langskibet fra Gokstad ved Sandefjord*. Kristiania.
- Nielsen, S. 2013. Hvor mange timer går der på et langskib? I: Lyngstrøm, H. & L.G. Thomsen (red.), *Vikingetid i Danmark*. København. 141-144.
- Nymoen, P. 2008. Boats for Rivers and Mountains: Sources for New Narratives about River Travel? *The International Journal of Nautical Archaeology* 37. 3-16.
- Ravn, M. 2014. *Bygning og brug af skibe til krigsførelse i 1000-tallets danske rige*. Ph.d.-afhandling, Det humanistiske fakultet, Københavns Universitet.
- Rieck, F. & O. Crumlin-Pedersen 1988. *Både fra Danmarks Oldtid*. Roskilde.
- Ulriksen, J. 1998. *Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e. Kr.* Roskilde.
- Varenius, B. 1992. *Det Nordiska Skeppet. Teknologi och Samhällsstrategi i vikingatid och medeltid*. Stockholm Studies in Archaeology 10. Stockholm.
- Westerdahl, C. 1995. Society and Sail. On symbols as specific social values and ships as catalysts of social units. I: Crumlin-Pedersen, O. & B.M. Thye (eds.), *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*, Publications from the National Museum, Vol. 1. København. 41-50.
- Østmo, E. 2011. Late Neolithic Expansion to Norway. The beginning of a 4000 year-old shipbuilding tradition. I: Prescott, C. & H. Glørstad (eds.), *Becoming European. The transformation of third millennium Northern and Western Europe*. Oxford. 63-69.

Forfatter

Ole Thirup Kastholm er cand. mag. i forhistorisk arkæologi fra Saxo-instituttet, Københavns Universitet, og specialiseret i vikingetidens sejlføring og skibsmotiver samt oldtidsbådens udvikling i Nordvesteuropa. Han er museumsinspektør på Roskilde Museum.

Vikingerne ”nøgler” – er ikke altid nøgler..... og deres ”lystre” ikke altid til at fiske med.....

Annette Frölich

Efter analyse af et righoldigt genstandsmateriale fra Helgö, udenfor Stockholm, skriver W. Holmqvist i 1961 artiklen ”En vikingatida sjukstuga på Helgö”. Holmqvist havde forinden gennemarbejdet materialet sammen med den danske læge, professor i medicinhistorie V. Møller-Christensen. Materialet indeholdt talrige genstande af jern, bronze og ædelmetaller, der var dateret til vikingetiden. Til nogen forundring identificerede man genstande, der måtte tolkes som lægeinstrumenter eller som lægers redskaber. Disse blev illustreret i artiklen (Holmqvist 1961, 32 og 34), hvor der også blev redegjort for Helgö's betydning i datidens samfund, perioden mellem 400 og 1050 e. Kr..

Siden da er de arkæologiske undersøgelser af Helgö fortsat og stedets betydning blevet uddybet, herunder stedets handelsforbindelser og kommunikation samt oplysningerne vedrørende stedets lægekunst (Zachrisson 2004, 157 f.). Det udgravede materiale er også undersøgt med henblik på identifikation af lægeligt udstyr og mulighed for at belyse, om der var lægekyndige på vikingetidens Helgö. Dette er bekræftet (Frölich 2011).

Blandt lokaliteter, der i vikingetiden havde tætte internationale forbindelser med Helgö, var Hedeby i Sydslesvig (Jensen 2004, 427 ff.). Kan der også have været læger eller lægekyndige i Hedeby eller var samfundet på Helgö enestående? For at belyse dette blev genstandsmaterialet fra Hedeby revurderet. Nedenfor redegøres for disse nye resultater.

Hedeby-genstande

Nytolkningen af genstandsmaterialet fra Hedeby er foretaget ved at undersøge metalgenstande, da lægers redskaber og instrumenter oftest er fremstillet af jern eller bronze. Jern er desværre dårligt bevaret i Hedeby. Genstande, der består af små mængder metal som tynde knivblade, kan derfor kun forventes at være bevaret fragmentarisk og kun i gunstige tilfælde bevaret så godt, at det er muligt at tolke den udgravede genstand. Alle de undersøgte genstande er dateret til den periode,

som Hedeby fungerede i, fra ca. år 800 til vikingetidens slutning år 1050 (Jensen 2004, 429 ff.). I det samlede materiale blev der identificeret 36 genstande, som alle kunne have været anvendt af læger eller lægekyndige. Blandt dem er knive, der i denne forbindelse ofte betegnes skalpeller, nålehuse (nålene var ikke bevaret), spatler og spatelsonder, en pincet samt åreladningsjern (tolkning af lægeinstrumenter dateret til jernalderen og udgravet i nuværende Danmark er beskrevet i Frölich 2004 og 2009a). Flere af de nævnte redskaber kan anvendes af forskellige håndværkere, som arbejder med fine materialer, for eksempel skind, læder og finere tekstiler, samt naturligvis af læger. Men én bestemt genstandstype, åreladningsjern, anvendes udelukkende i forbindelse med lægelige behandlinger og vidner således om tilstedeværelsen af læger eller lægekyndige personer. Det var skik, at læger anvendte deres egne instrumenter til behandlinger af syge eller tilskadekomne både i de tilfælde, hvor behandlingerne fandt sted hos lægen, eller hvor lægen foretog behandlingerne hos patienten og da medbragte sine instrumenter. Et instrument kan således være tabt af en læge. Fund af lægeinstrumenter viser, at en læge eller en lægekyndig person, der ikke nødvendigvis var uddannet som læge fra en af datidens lægeskoler, må have været på den pågældende lokalitet. Der var inden vikingetiden oprettet lægeskoler i Lilleasien, i Alexandria (Duffy 1984; Nutton 1984; Scarborough 1984) og i Salerno i Syditalien (Gotfredsen 1964, 122 f.) samt i det byzantinske rige, hvor man havde hospitaler og også uddannede læger (Frölich 2010). Disse skoler fungerede fortsat i den periode, der svarer til skandinavisk vikingetid. Desuden kendes lægebøger fra angelsaksisk England (Cameron 2006). Det er således muligt, at lægekyndige eller læger har været i Hedeby.

Åreladningsjern

Eksempler på nyidentificerede åreladningsjern fra Hedeby er vist på figur 1 og sammenlignet med de kendte åreladningsjern, der ses på figur 2. Åreladningsjernene på figur 1A og 1B blev identificeret blandt genstande katalogiseret som nøgler, mens instrumentet på figur 1C, samt lignende redskaber, ofte tolkes som fragmenter af fiskelystre. Hvorfor er det ikke nøgler og hvorfor er det ikke altid fiskelystre?

På figur 3 er vist to åreladningsjern fra Hedeby sammen med en nøgle fra vikingetiden fundet i Holland, samt tegninger af nøgler fra Sct. Jørgen Hospitalet i Lund. Hospitalet nævnes første gang i en skriftlig kilde i år 1231 (Blomqvist 1949, 122). Ligheden mellem Hedeby-genstande og den hollandske nøgle er tydelig. På samme måde er ligheden tydelig mellem de to genstande fra Hedeby og åreladningsjernet fra Æbelholt Kloster på figur 2, samt åreladningsjernene tegnet på

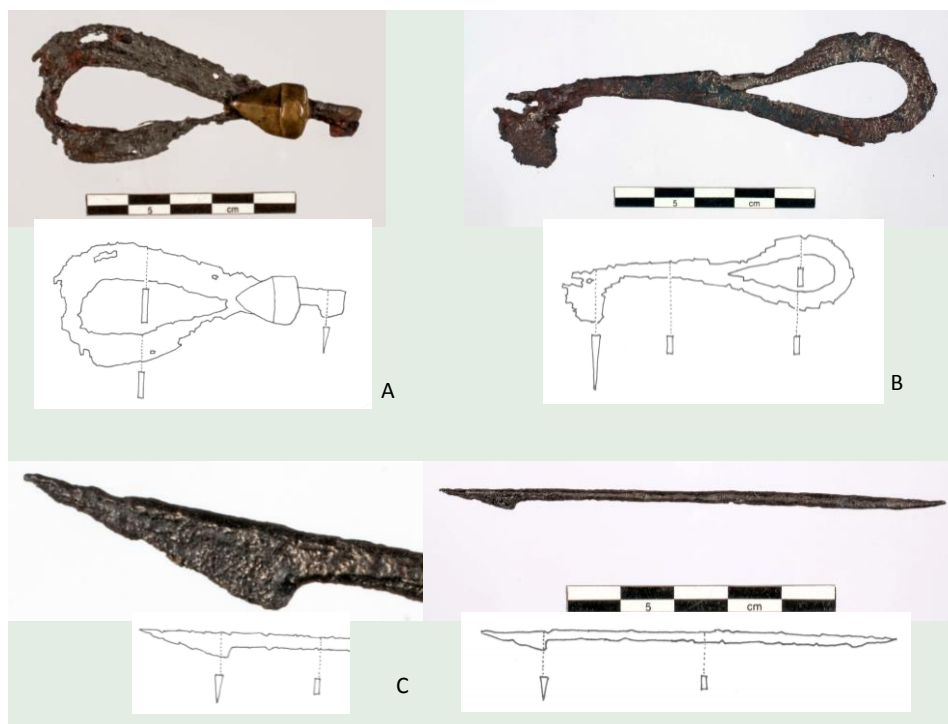

Fig. 1. Foto: Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Schloss Gottorf.
Tegninger: C. Frölich.

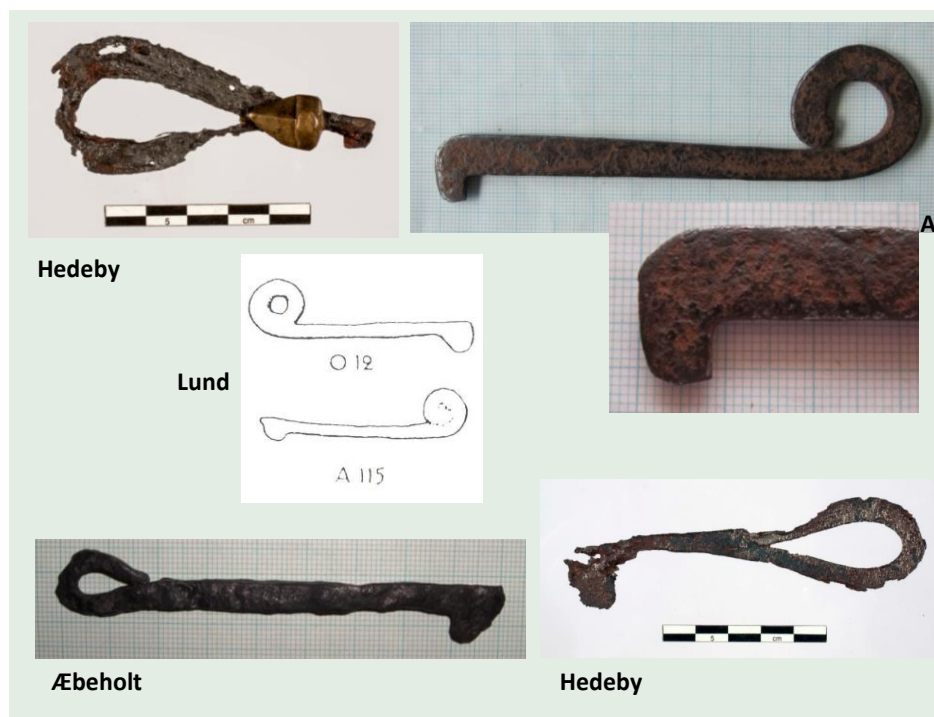

Fig. 2. Foto af materiale fra Hedeby: Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Schloss Gottorf.

Tegninger af materiale fra Lund: Blomqvist 1949, 145 og figur 15.

Foto af materiale fra Æbelholt: Frölich 2009a, figur 9.

Foto af eget åreladningsjern (A): A. Frölich.

illustrationen fra Lund, skønt de tegnede instrumenter er dateret til middelalderen. Der ses en parallel til åreladningsjernet vist på figur 2A, det er afbildet sammen med en forstørrelse af selve instrument-hovedet. Det har ikke været muligt at datere eller proveniensbestemme dette instrument. Udformningen af åreladningsjern har ikke ændret sig væsentligt gennem årtusinder. Der er en mindre forskel på instrumenter anvendt til humant og veterinært brug. De sidste har et lignende skær, som vist på figur 2, men afstanden fra skæret til enden af instrumentet, modsat håndtaget, er længere. Der er ikke tvivl om, at begge typer instrumenter kan anvendes til både mennesker og dyr, dog er veterinære instrumenter ofte de største. Sammenlignes Hedebyinstrumentet figur 1B med instrumenterne på figur 2A og Æbelholt samt med tegningerne fra Lund, ses især tydelig lighed med instrumentet fra Æbelholt. Selve skæret, æggen, er på den konvekse side og inkluderer den afrundede del, der fortsætter ind mod skaftet. På tegningerne på figur 1 er vist et tydeligt trekantet tværsnit, som klart viser en bred ryg og en skærende æg. Samme trekantede tværsnit ses på alle åreladningsjern, inklusive instrumentet fra Æbelholt og instrumentet figur 2A. Tilsvarende for instrumentet figur 1A. Det er på dette mindre udtalt, hvilket meget vel kan skyldes, at instrumentet er dårligt bevaret og måtte rekonserveres efter undersøgelsen. Til forskel fra de beskrevne åreladningsjern kan det på figur 3 ses, på både fotografi og tegninger af nøgler, at de har et firkantet nøglehoved med flere indkærvninger samt eventuelt en cylinderformet ryg. Desuden er tværsnittet af nøglehovedet rektangulært og ikke trekantet som på åreladningsjern, hvilket ville være uhensigtsmæssigt da en nøgle, ved nogen modstand i en lås, lettere ville knække. Der er ikke tvivl om, at Hedeby-genstanden figur 1B er et åreladningsjern og at figur 1A mest sandsynligt også er. Antydningen af tvivl skyldes den dårlige bevaring. De katalogiserede ”nøgler” har således været til et helt andet formål – til åreladning.

Figur 1C viser et fint knivformet instrument, der kan anvendes af læger (Holmqvist 1961, fig. 3) blandt andet til åreladning, men instrumentet kan også, som tidligere anført, anvendes af forskellige håndværkere. Slige små knive blev også fremstillet med skærende instrument i begge ender. Sådanne er også fundet i Hedeby, men ikke vist her. Disse genstande er oftest tolket som fiskelystre eller som fragmenter heraf. På fiskelystre ses næsten altid modhager (Feugère 1992). Genstandene fra Hedeby har ingen modhager ej heller ses brudflader efter tidligere, nu forsvundne modhager. Den lille kniv er ikke nødvendigvis en del af en fiskelyster, den kan meget vel være en håndværkers redskab eller en læges instrument.

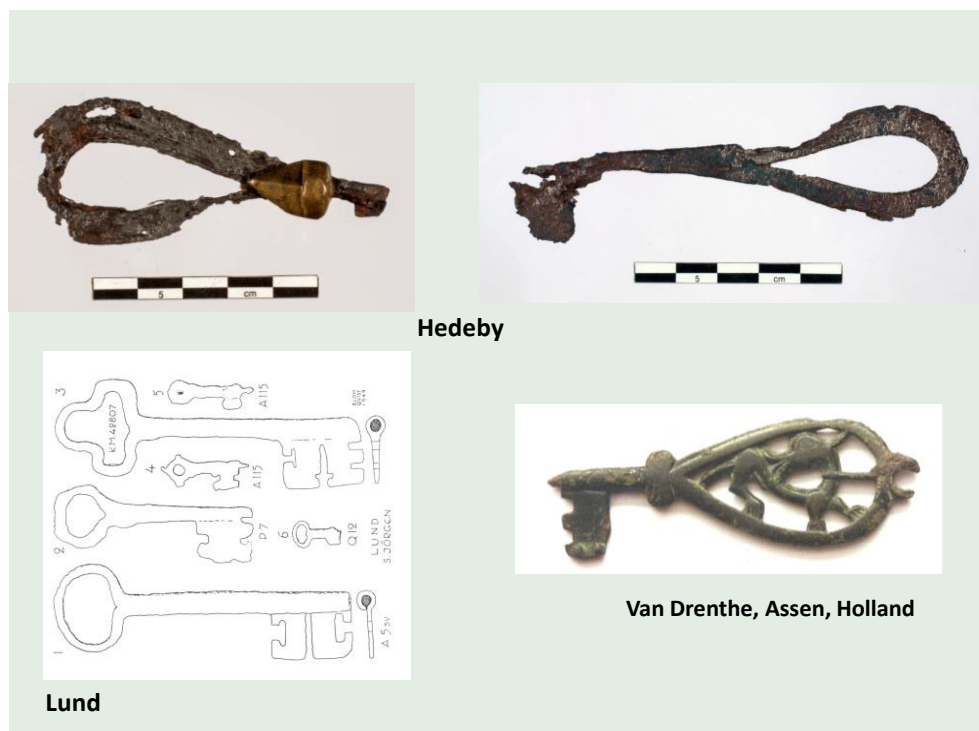

Fig. 3. Foto af materiale fra Hedeby: Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Schloss Gottorf.

Tegningerne af materiale fra Lund: Blomqvist 1949, 141 og figur 13.

Foto af materiale fra Van Drenthe, Assen, Holland: Klæsøe 2013, 39.

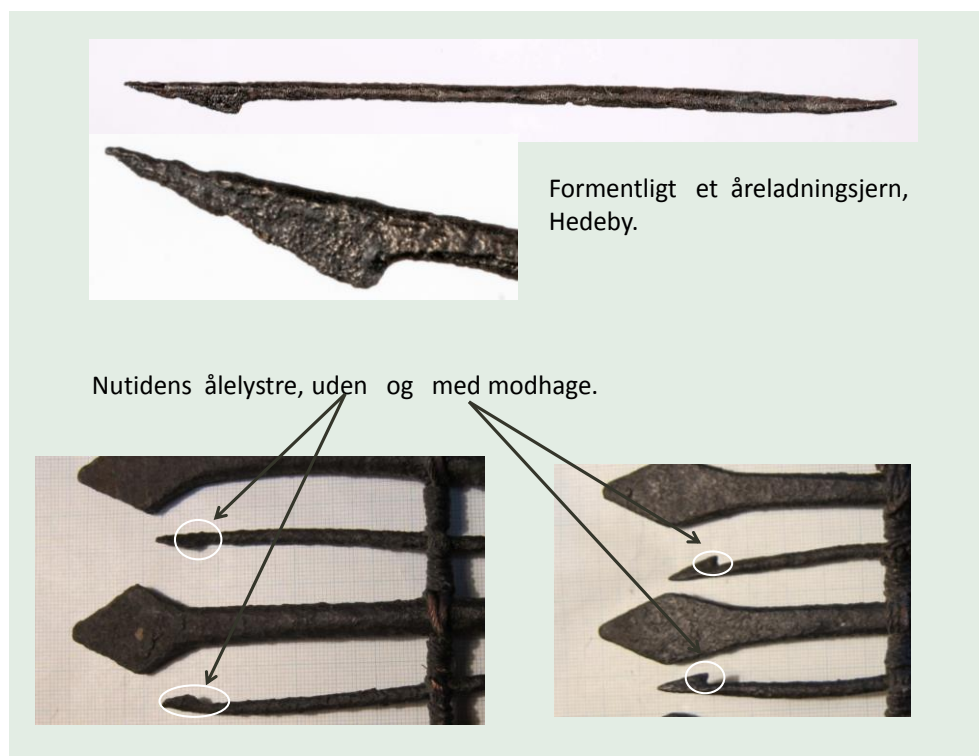

Fig. 4. Foto af materiale fra Hedeby: Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Schloss Gottorf.

Foto af fiskelystre: A. Frölich.

Åreladningsjern, hvad blev de brugt til og hvorfor?

Åreladning, tapning af blod fra en blodåre hos et levende individ, kendtes og blev praktiseret som sygdomsbehandling fra antikken til midten af 1900-tallet og bliver stadig foretaget ved enkelte sygdomme. Vort kendskab til fortidens åreladning er fra arkæologiske fund af åreladningsjern (Milne 1907, 32; Eschebach 1984, 73 & 77; Bliquez 1994, 37, 122 & Plate XXI), illustrationer på et vasemaleri fra 5. århundrede f. Kr. (Achner 2009, Abb. 16), i middelalderlige skrifter, samt fra beskrivelser i skriftlige kilder blandt andet fra lægebøger (Celsus 1938, 337; Hæger 2000, 63; Cameron 2006, 14, 23, 27 & 51 f.; Hippocrates 2010, 25, 31, 183, 297 & 331; Galen 2011, 55, 105 & 399). I middelalderen var åreladning en meget populær behandlingsform og blev desuden praktiseret efter bestemte regler i mange klostre (Møller-Christensen 1936). Åreladning er også omtalt i islandske sagaer (Kaiser 1998, 50). Teorien bag behandlingen hviler på humoralpatologi, en antik lægelig teori om ligevægt mellem legemsvæskerne blod, slim, gul galde og sort galde. Er disse væsker i ligevægt, er legemet ved godt helbred. Ved sygdom både hos mennesker og dyr, mente man, at årsagen var en uligevægt mellem legemsvæskerne. Derfor var det lægens opgave at genoprette denne ligevægt, hvilket man mente blandt andet kunne gøres ved at årelade.

Konklusion

Fundet af åreladningsjern i Hedeby viser, at lægekunst i vikingetiden ikke kun blev udøvet på Helgö. Hedeby var en tilsvarende lokalitet, et handelscentrum, med internationale forbindelser, hvor befolkningen var velorienteret og hvor nogle tilhørte periodens aristokrati. Hedeby indbyggere ses, ligesom befolkningen fra Helgö, at have haft mulighed for at blive behandlet af læger efter tidens lægelige teorier.

Fund og identifikation af lægers instrumenter og redskaber er med til at tegne et mere nuanceret billede af et samfund. Lægers udstyr kan tilmed fortælle om viden i et samfund, samt om et samfunds syn på og tanke om deres medmennesker.

Litteratur

- Achner, H. 2009. *Ärzte in der Antike*. Mainz.
- Bliquez, L.J. 1994. *Roman Surgical Instruments and Other Minor Objects in the National Archaeological Museum of Naples*. Mainz.
- Blomquist, R. 1949. Hospitalet i Lund. Kulturen. *En Årsbok Till Medlemmarnas Af Kulturhistoriska Föreningen För Södra Sverige*. 1949. Lund. 118-155.
- Cameron, M.L. 2006. *Anglo-Saxon medicine*. Cambridge.
- Celsus 1938. *De Medicina*. Oversat af W.G. Spencer. The Loeb Classical Library, Vol. III. Cambridge.
- Duffy, J. 1984. Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries: Aspects of Teaching and Practice. *Dumbarton Oaks Papers, Number Thirty-Eight 1984, Symposium on Byzantine Medicine*. Washington. 21-27.
- Eschebach, H. 1984. Die Atzthäuser in Pompeji. *Antike Welt*. Sondernummer, 15. Jahrgang 1984. Feldmeilen.
- Feugère, M. 1992. Les instruments de chasse, pêche et d'agriculture. M. Py (dir.), *Lattara* 5. Recherches sur l'économie vivrière des Lattarenses (Lattes 1992). 139-162.
- Frölich, A. 2004. Dansk feltkirurgi i perioden mellem Kristi fødsel og år 500. *Dansk Medicinsk Historisk Årbog 2004*. København. 41-74.
- Frölich, A. 2009a. *Jernalderens lægekunst. Jernalderen i Nordeuropa*. Højbjerg.
- Frölich, A. 2009b. Åreladning! For sundhed og mod sygdom. *NoMus* 22. årgang, nummer 4. Hillerød. 11-14.
- Frölich, A. 2010. Lægekunst i Byzans. *Ars longa vita brevis.... (Kunsten er lang. Livet er kort....)*. I: Hjort, Ø. (red.), *Arven fra Byzans*. Århus. 90-101.
- Frölich, A. 2011. Helgö: a place for surgical treatment or sacrifice – or both. *Excavations at Helgö XVIII*. Stockholm. 161-183.
- Galen 2011. *Method of Medicine*. Books 5-9, Eds. Translated by Johnston, I.G.H. & R. Horsely. Cambridge and London.
- Gotfredsen, E. 1964. *Medicinens Historie*. København.
- Hippocrates. 2010. *Hippocrates Volume IX*. Translated by P. Potter. Loeb Classical Library. London.
- Holmqvist, W. 1961. En Vikingatida Sjukstuga på Helgö. *Lychnos* 1961. Uppsala. 24-36.
- Hæger, K. 2000. *The Illustrated History of Surgery*. London.
- Jensen, J. 2004. *Danmarks Oldtid. Yngre Jernalder og Vikingetid 400 e.Kr.-1050 e. Kr.* København.
- Kaiser, C. 1998. *Krankheit und Krankheitsbewältigung in den Isländersagas Medizinhistorischer Aspekt und erzähltechnische Funktion*. Köln.
- Klæsøe, I.S. 2013. Efterlod vikingerne noget på Kontinentet? I: Lyngstrøm, H. & L.G. Thomsen (red.), *Vikingetid i Danmark*. København. København 137-140.
- Milne, J.S. 1907. *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*. Oxford.
- Møller-Christensen, V. 1936. Fund af Lægeinstrumenter fra Æbelholt Kloster. *Fra Frederiksborg Amt. Aarbog for 1936*. Hillerød. 123-137.
- Nutton, V. 1984. From Galen to Alexander, Aspects of Medicine and Medical Practice in late Antiquity. *Dumbarton Oaks Papers, Number Thirty-Eight 1984, Symposium on Byzantine Medicine*. Washington. 1-14.
- Scarborough, J. 1984. Early Byzantine Pharmacology. *Dumbarton Oaks Papers, Number Thirty-Eight 1984, Symposium on Byzantine Medicine*. Washington. 213-232.
- Zachrisson, T. 2004. The holiness of Helgö. Clarke H. & K. Lamm (eds.), *Exotic and sacred finds from Helgö. Excavations at Helgö XVI*. Stockholm. 143-175.

Forfatter

Annette Frölich er speciallæge i gynækologi og obstetrik og tidligere lektor i gynækologi ved Københavns Universitet. Desuden er hun mag. art. i forhistorisk arkæologi fra Saxo-instituttet, Københavns Universitet, med speciale i lægekunst i det første årtusind.